

Турський священик

Оноре де Бальзак

Переклав Анатоль Перепадя

ДАВІДОВІ СКУЛЬПТОРУ

Довговічність твору, на якому я різьблю ваше ймення, двічі в наш вік прославлене¹, вельми примарна; а моє ви карбуєте на бронзі², що переживає народи, хай ім'я навіть вибите звичайнісіньким чеканом монетника. Але хіба не спантеличатся нумізмати, знайшовши колись на паризьких попелищах зображення всіх цих голів, що їх у вашій робітні вінчано й увічнено, і гадаючи, що виявлено сліди відумерлих династій. За вами — ця божественна перевага, за мною — вдячність.

О. де Бальзак

Ранньої осені 1826 року абат Біротто, головний герой цієї повісті, повертався з гостини, де він провів вечір, аж це його захопив дощ. Прудко, наскільки може гладун, він перебіг безлюдну, так звану Монастирську площу, позаду собору Сен-Гатьєн, що в місті Турі.

Абат Біротто, низенький чоловічок років шістдесяти, апоплексичної статури, уже зазнав кількох нападів подагри. Ось чому, з усіх дрібних житейських прикрощів, добряга священик найбільше боявся замочити свої черевики з широкими срібними пряжками і вскочити в калюжу. Воно й не дивно, бо як він не тушкував свої ноги у фланелеві шкарпетки, — а духівники неабиякі дбайливці, — до них завжди проникала вогкість; назавтра подагра незмінно нагадувала про себе. Однак цю зливу, що ринула на нього ще посеред Архієпископської площі, абат Біротто перечікував спокійно — адже бруківка Монастирської площі завжди суха, та й у домі пані де Лістомер він виграв у віст три ліври десять су. До того

ж священник у ту хвилину думами витав у хмарах: ось уже дванадцять років він плекав одну мрію, щовечірню священницьку мрію, і ця мрія, здавалося, мала вже здійснитися. Коротко кажучи, осінньої сльоти він не відчував тому, що в мареннях його гріла каноникова мантия з хутряним підбоєм. Завсідники пані де Лістомер запевняли його, що посаду каноника, вільну в архієпископському капітулі, дістане саме він, бо його кандидатура найкраща, а його права, дарма що довго не визнавалися, тепер безперечні. От якби він продувся в карти чи дізнався, що на каноника ладять його суперника, абата Пуареля, тоді сердега відчув би, який холодний цебенить дощ. Можливо, він нарікав би на життя. Але він саме переживав одну з тих рідкісних хвилин, коли тебе пориває захват і ти забуваєш про все на світі. Він поспішав несамохіть, і задля правди, такої важливої для нашого опису звичаїв, слід підкреслити, що його не обходили ні дощ, ні подагра.

Колись на Монастирській площі, з боку Головної вулиці, соборові належало кілька будівель, обведених муром — у них проживали члени капітулу. Після відчуження церковного майна міська управа переробила прохід між кам'яницями на вулицю під назвою Псалетт, що сполучила Монастирську площу з Головною вулицею. Назва Псалетт ясно свідчить, що колись тут мешкали регент, півчі і всі його підлеглі. Лівий бік цієї вулиці зайнятий лише одним будинком; в загорожу прилеглого до нього садка вдаються пристінки Сен-Гатьєна, і важко визначити, що ж зведено раніше: собор чи ця давня оселя. Проте, розглядаючи лиштви й форми вікон, дверні склепіння й обрис цього житла, потемнілого від часу, археолог визначить, що воно завжди становило одну цілість з пишною спорудою, до якої прилягає. Шанувальник старовини, якби такий знайшовся в Турі, цьому французькому місті не бозна-яких культурних традицій, міг би навіть розпізнати при вході до вулички руїни аркади, що складала колись портал цих осель церковного причету і, мабуть, пасувала до образу всієї будівлі. Розташована на північ од Сен-Гатьєна, будівля завжди перебуває в затінку високого собору, що її він убрав своїм темним покровом, поорав зморшками, напоїв вогким холодом, заклевав мохом і бур'янами. Вона занурена в глибоку мовчанку, порушувану лише благовістом, церковними співами, приглушеними товщею мурів, і граєм

галичі, що кублиться в дзвіницях. Усе це місце — така собі кам'яна пустеля, де може жити лише той, хто вже зовсім пустився берега або, навпаки, хто має незламну силу духу.

Дім, про який мова мовиться, завжди населяли священики, а належав він старій панні на ім'я мадмуазель Гамар. Батько мадмуазель Гамар придбав цю маєтність у держави під час Терору³, але дочка двадцять років винаймала дім священикам, тому за Реставрації ніхто

не ремствував, що ця святенниця володіла й далі конфіскованим майном. Очевидно, духівництво гадало, що вона збирається одписати свій дім капітулу, а миряни вважали, що він і так відповідає своєму призначенню.

Отож абат Біротто рушив до дому мадмуазель Гамар, де він мешкав уже два роки — а до того дванадцять років це житло було предметом його зазіхань, *hoc erat in votis**, як тепер — посада каноника. Стати пансіонером мадмуазель Гамар і стати каноником — до цього звелися дві головні цілі його життя. Можливо, до таких цілей і зводяться поривання священиків: вважаючи життя ніби мандрівкою в вічність, вони не можуть бажати в цьому світі нічого, крім затишного притулку, доброго харчування, чистої одежі, черевиків із срібними пряжками, словом, того, чого треба для плоті, а на додачу ще й сану каноника, щоб удовольнити честолюбство, оскільки це почуття, кажуть вони, таке живуче, що піде з ними аж до Божого престолу — недарма-бо існують ангельські чини. Але зазіхання на квартиру, де нині абат Біротто мешкав, — гріх в очах мирян не бозна-який, — у нього стало справжньою пристрастю, сповненою суперечностей, сподівань, втішань і мук, як усі найзлочинніші пристрасті.

* Було його заповітним бажанням (латин.).

Розташування покоїв і розміри дому не дозволяли мадмуазель Гамар тримати більше двох постояльців. Отож, ще десь за дванадцять років до того, як оселився там Біротто, ця панна дбала, щоб у неї жили в добрі й

здоров'ї пан абат Трубер і пан абат Шаплу. Абат Трубер був живий. Абат Шаплу помер, і його негайно заступив Біротто.

Блаженної пам'яті абат Шаплу, за життя каноник Сен-Гатьєна, щиро приятелював з абатом Біротто. Одвідуючи каноника, вікарій щоразу милувався на його оселю, умеблювання і книгозбірню. Поступово його замилювання переросло в бажання мати цю чудову обставу. Абат Біротто був безсилий побороти отой свій потяг, хоча страшенно катувався на саму думку, що вдовольнити це власницьке прагнення, таємне, але дедалі сильніше й сильніше, могла тільки смерть його найкращого друга.

Абат Шаплу та його приятель Біротто були небагаті. Обидва походили з селян і жили на скромну священницьку платню; їхні невеличкі заощадження пішли на те, щоб якось перебитися у важкий час Революції. По тому як Наполеон відновив католицький культ, абата Шаплу було призначено каноником Сен-Гатьєна, а Біротто — соборним вікарієм. Отоді Шаплу й влаштувався в пансіон панни Гамар. Вперше переступивши поріг нового каноникового житла, Біротто зауважив лише, що воно дуже зручно розташоване. Його пристрасть до квартири приятеля зародилась, як зароджується любовна пристрасть у молодика. Він спершу тільки холодно милується жінкою, а згодом закохується на все життя.

Саме помешкання, до якого вели кам'яні сходи, було в крилі, обернутому на південь. Абат Трубер займав перший поверх, а мадмуазель Гамар — другий поверх головної частини, що виходила на вулицю. Коли Шаплу перебрався до мадмуазель Гамар, стіни його житла були голі, стеля закурена. Лиштви кам'яного каміна були тесані неоковирно, нефарбовані. Каноник, людина вбога, розмістив тут ліжко, стіл, кілька стільців і книжкову шафку — оце і вся обстава. Оселя скидалася на красуню в лахах. Та ось через два-три роки одна стара дама відписала абатові Шаплу дві тисячі франків, і він купив на ці гроші дубову шафу на книжки; походила вона з поруйнованого й сплюндрованого Чорною ватагою⁴ замку й була різьблена прегарними фігурками, здатними захопити художника. Абат зважився на цю покупку,

понадившись не так на її дешевизну, як на те, що шафа якнайкраще вписувалася в галерею. До того ж заощадження дозволили йому опорядити і саму галерею, вбогу й занедбану. Паркет було ретельно натерто, стелю побілено, стіни ушиті панелями під морений дуб, камін обкладено мармуром. У каноника вистачило смаку добрати старосвітські фотелі, горіхові й різьблені. Цілком гармоніювали з галереєю довгий стіл чорного дерева й дві шафи буль. За два роки завдяки щедротам пастви і духівницям покаючих грішниць заповнилися полицки досі порожньої книжкової шафи. Зрештою дядько каноника Шаплу, колишній ораторіанин⁵, відказав йому зібрання творів отців церкви та інші фоліанти, справжній скарб для священика. Біротто все більше чудувався з метаморфози колись голої галереї, і його мимоволі брали заvidia. Йому кортіло мати цей кабінет, який ділком відповідав суворості звичаїв, що личить духівникам. Бажання розпалювалося з кожним днем. З часом вікарій, годинами працюючи в кабінеті, навчився цінувати його тишу і спокій, а не лише захоплюватися його вдалим розташуванням. У наступні роки абат Шаплу перетворив свою келію на справжню молільню, і його побожні шанувальниці заходилися ревно чепурити її. Згодом одна з дам подарувала каноникові для його опочивальні штофне крісло, візерунок на якому вона довго ткала сама перед очима духівника, тимчасом як він і гадки не мав, для кого це робиться. Ось тоді і спальня, як раніше галерея, засліпила вікарія. Убрання своїх апартаментів абат Шаплу завершив за три роки до смерті, опорядивши вітальню. Меблі її, дарма що оббиті всього лише червоним трипом, зачарували Біротто. Від того дня, як він угледів пурпурові шовкові штори, крісла червоного дерева, обюссонський килим, що прикрасив цей просторий свіжопофарбований pokій, оселя Шаплу стала його заповітною мрією. Жити тут, лягати в ліжку з широкими шовковими запонами, де спочивав каноник, тішитися цим затишком, як тішився Шаплу, ось де вершина блаженства: бажати більшого годі. Всі заздрощі, все честолобство, породжені життєвими спокусами в людських серцях, для абата Біротто зосередилися в одній таємній і глибокій пристрасті — мати свій куточок, такий, як створив собі каноник Шаплу. Коли приятель слабував, абат звичайно приходив до нього з почуття щиросердої прихильності, але щоразу, як він дізнавався про каноникове нездужання чи сидів коло постелі хворого, його в глибині

душі хвилювали розмаїті думки, суть яких зводилася до одного: "Якщо Шаплу помре, в його помешканні оселюсь я". Одначе прекраснодушний і недалекий, вбогий на розум вікарій і не думав домагатися, щоб Шаплу заповів йому книгозбірню й меблі.

Абат Шаплу, люб'язний та поблажливий себелюбець, вгадав пристрасть свого приятеля (що було неважко) і простив її (що було важче для священика). Але й вікарій, незмінно прихильний до нього, й далі щодня прогулювався з товаришем тією самою бульварною алеєю, ні разу за дванадцять років не пошкодувавши про час, змарнований на ці прогулянки. Біротто, що вважав свої мимовільні заздрощі гріхом, намагався покутувати їх особливою відданістю абатові Шаплу. Тож абат винагородив його за таке простодушне й щире братерство: за кілька днів перед смертю він сказав вікарієві, коли той читав уголос "Котідьєн"^б:

— Квартиру ти цього разу матимеш. Я відчуваю, що мені урвався бас.

І справді, абат Шаплу записав Біротто бібліотеку й меблі. Посідання такими жаданими речами і змога оселитися в пансіоні мадмуазель Гамар пом'якшили скорботу Біротто за померлим другом. Може, воскресити його він би й не захотів, але все ж таки оплакував його. Кілька днів він нагадував Гаргантюа, який, втративши жінку під час народин Пантагрюеля, не знав, радіти з появи сина чи журитися з приводу кончини доброї Бадбек і, геть заплутавшись, радів жінчиній смерті й оплакував народження первістка. Абат Біротто провів перші дні жалоби, перебираючи фоліанти своєї бібліотеки, користуючись своїми меблями, оглядаючи їх і приказуючи тоном, який, на жаль, не зафіксовано нотами: "Сердега Шаплу!" Коротше, радість і горе так опосіли його, що він не засмутився, коли місце каноника, на яке святої пам'яті Шаплу ладив його, віддали іншому. Мадмуазель Гамар охоче взяла до себе вікарія, і відтоді він прилучився до всіх життєвих радощів, якими похвалявся покійний каноник. Неоціненні статки! Послухати небіжчика Шаплу, то виходило, що жоден турський священик, навіть сам архієпископ, не був предметом такого чуйного і ніжного піклування, яким оповила мадмуазель Гамар обох своїх пожильців. На прогулянці каноник,

озиваючись до свого друга, майже завжди, згадував, як смачно він оце пообідав, і все приказував по десять разів на день: "Ця гідна поваги панна має істинне покликання до того, щоб опікуватися священнослужителями".

— Подумайте лишень,— казав абат Шаплу, звертаючись до Біротто,— за всі дванадцять років ніколи нічого не бракує: чиста білизна, наплічники, стихарі, брижі — все лежить як слід і напахчене ірисом. Меблі завжди блищать і витерті так добре, що я давно вже забув, що таке порошок. Чи бачили ви в мене бодай порошок? Зроду! Дрова чудові, в домі все, до дрібнички, якнайдобротніше, одне слово, здається, що мадмуазель Гамар бодай одним оком та позирає за моєю кімнатою. Навряд чи за всі десять років мені довелося колись подзвонити двічі, щоб попросити про що-небудь. Не живу, а паную! Завжди все напихваті, не треба шукати навіть капців. Завжди тепло, багатий харч. Якось забився роздмухувальний міх каміна, це мене дратувало, але як тільки я натякнув, назавтра мадмуазель Гамар дає мені нового, і на додачу й щипці, якими, ви бачили, я перегортаю жар.

— Напахчене ірисом! — тільки й зміг здобутися на відповідь Біротто.

Ці слова завжди вражали його. Розповіді каноника відслоняли перед сіромою вікарієм картину райського щастя — адже він завжди морочився з цими брижами й наплічниками. У нього все валилося з рук, він іноді забував навіть обід собі замовити. Бувало, під час відправи або збираючи пожертви у соборі, помітивши мадмуазель Гамар, він неодмінно позирав на неї ласкаво й ніжно, як свята Тереза на небеса.

Добробут, якого прагнуть усі люди і про який він так мріяв, нарешті припав Біротто. А проте кожний з нас, навіть якщо ти священник, має свого коника. Отож за півтора року в Біротто з'явилося нове бажання, витіснивши з серця два колишніх, уже вдоволених, бажання стати каноником. Каноніцький сан вабив його не менше, ніж якогось плебея міністра вабило звання пера. Тим-то й імовірність його призначення, надії, що ожили в нім на обіді в пані де Лістомер, так забили йому памороки,

що він згадав про забутий у гостях парасоль лише біля свого дому. Якби не злива, вікарій, мабуть, і не схаменувся б, поглинутий приємними роздумами про те, що говорилося з приводу його підвищення в гуртку пані де Лістомер, літньої дами, в якої він обідав щосереди. Абат Біротто щосили подзвонив — щоб служниця не барилася. Потім притулився в придвірок, намагаючись менше промокнути. Але цівка води, стікаючи з даху, лилася, як на зло, просто на черевики, і вітер кропив його бризками, ніби холодним душем обдавав. Підрахувавши, скільки треба часу, щоб вийти з кухні й смикнути за шнур, просилений у парадні двері, він подзвонив знову, цього разу дзеленькаючи ще завзятіше.

"Не могли ж вони піти з дому",— міркував він, не вловлюючи зсередини ані найменшого шереху.

Він подзвонив утретє, і бренькіт так різко розлігся на весь дім, так довго відлунював у соборних закамарках, що від цього несамовитого калатання годі було не прокинутися. І справді, за хвилину вікарій, що вже почав дратуватися, з полегкістю зачув, як по кам'яних плитах зацокали сабо служниці. Одначе муки бідолашного подагрика завершилися не так швидко, як він гадав. Маріанні довелося не тягти за шнур, а відмикати двері здоровенним ключем і відсовувати засув.

— В таку негоду ви змушуєте мене тричі дзвонити! — дорікнув він Маріанні.

— Ви ж бачите, пане, двері були замкнені. Всі давно полягали, та вже давно вибило три чверті на десяту. Хазяйка, певно, подумала, що ви й не виходили.

— Але ж ви бачили, як я виходив. Та й мадмуазель добре пам'ятає, що в середу я одвідую пані де Лістомер.

— Святий зна, пане! Мій клопіт — виконувати, що мені велено,— відказала Маріанна, замикаючи двері.

Ці слова були ударом для Біротто, тим дошкульнішим, чим повнішим було щастя, виплекане мріями. Мовчки рушив він за Маріанною в кухню, щоб узяти там наготовлений для нього свічник. Та служниця, минаючи кухню, повела священика до нього нагору, де він і вгледів свого свічника на столику біля дверей, що вели до червоної вітальні зі сходової площадки, цю площадку покійний каноник з допомогою скляної перебірки перетворив на щось ніби сіни.

Занімівши з дива, абат шаснув у спальню, але, не побачивши вогню в каміні, гукнув Маріанну, яка ще не встигла спуститися.

— Що — й досі не палено?

— Ох, даруйте, пане. Мабуть, вогонь погас,— відповіла вона.

Біротто знов заглянув у камін і переконався, що вогню так і не запалювали весь день.

— Мені ноги треба просушити, розведіть вогонь! — звелів він.

Маріанна виконала наказ так шпарко, немов їй не терпілося піти спати. Розшукуючи капці, яких чомусь не було видно на килимку перед ліжком, абат сам пильно придив'лявся до Маріанни і з вигляду її збагнув, що вона аж ніяк не зіскочила з постелі, як оце запевняла. Тоді йому пригадалося, що останні два тижні він був позбавлений тих дрібних турбот, які півтора року всолоджували йому життя. Люди тісного розуму дуже уважні до дрібниць, тим-то він серйозно задумався над чотирма обставинами, що для всякого іншого були нікчемні, а для нього катастрофічні. Очевидно, щастя його розбите вщент: і капці кудись запропастилися, і Маріанна збрехала про нібито погаслий вогонь, і свічник якимсь дивом перенісся на столик у сінях, і його самого протримали на порозі, під дощем!

Коли ж вогонь було розведено, лампу запалено, і Маріанна пішла, навіть не спитавши всупереч звичаю: "Чого ще зволите, пане?" — Біротто тихо опустився в широкий фотель свого покійного друга, але в рухах його було щось сумне. Сердега був пригнічений передчуттям якогось лиха. Він поперемінно зводив погляд на гарний годинник, на комод, на стільці, на завіси, на килими, на пишне, як гробниця, ліжко, на кропильню, на розп'яття, на Валантенову "Діву", на Лебренового "Христа", зрештою на всі речі в кімнаті, і лице його виражало скорботу щонайніжнішого прощання, з яким коханець колись звертався до своєї першої любки або старий до останніх дерев, що посадив власними руками. Вікарій — щоправда, пізенько — усвідомив, що ось уже три місяці як мадмуазель Гамар чинить йому всілякі дрібні капості, і, якби він був метикуватий, то давно міг би їх помітити. Чи не наділені всі старі дівки особливим хистом випинати зловорожість своїх учинків і слів? Вони дряпаються, як кішки. До того ж вони не лише ранять, а й люблять завдавати ран, та ще й так, аби їхня жертва відчула, що її поранено не випадково. Там, де промітний бувалець не дав би дошкулити собі двічі, добряга Біротто мав зазнати численних ударів навідліг, перш ніж повірив у лихий замір.

Одразу ж з доскіпливістю священика, призвичаєного керувати душами і копирсатися в дрібницях у закапелку сповідальні, абат Біротто заходився встановлювати, ніби на богословському диспуті, такі тези: "Припустімо, мадмуазель Гамар не згадала про вечір у пані де Лістомер, припустімо, Маріанна не розвела вогню через забудькуватість, припустімо, обидві гадали, що я вже удома. Однак через те, що я сьогодні вранці одніс униз — сам! — мій свічник!!! — годі допустити, щоб, бачачи його у вітальні, мадмуазель Гамар думала, ніби я вже ліг. Ergo*, мадмуазель Гамар зумисне тримала мене на порозі під дощем і, звелівши віднести нагору мій свічник, хотіла дати мені наздогад..." — "Але що?" — останні слова він уже вимовив уголос, стурбований таким поворотом справи. Він устав із крісла, щоб змінити мокрий одяг, надів халат і нічний ковпак. Потім почав снувати між ліжком і каміном, жестикулюючи, вимовляючи фрази на різний лад і завершуючи їх фальцетом, що ніби заміняв знак оклику:

* Отже (латин.).

— Бий тебе лиха година! Чим я провинився, чому вона зганяє злість на мені? Не могла ж Маріанна забути розвести вогонь! Це мадмуазель Гамар звеліла їй не топити камін! Треба бути немовлям, щоб не помітити з її тону і ставлення до мене, що я мав нещастя їй не догодити. Хіба щось подібне траплялося з Шаплу? Як же його уживатися тут, зазнаючи такої наруги... В моїх літах...

Він заснув, сподіваючись завтра ж уранці з'ясувати причину цієї ненависті, що занапастила щастя, яким він тішився ось уже два роки, після такого довгого чекання. Гай-гай! Вікарієві не судилося проникнути в таємні мотиви ненависті до нього старої діви; не те щоб про них важко було здогадатися — просто бідоласі бракувало того ясного розуміння своїх вчинків, яке мають лише великі люди і шахраї, що вміють бачити себе й оцінювати немовби збоку. Лише геній та інтриган здатні сказати собі: "Я не маю рації!" Дбання про зиск і натхнення — ото мудрі й пильні поради. Але добродушний, аж дурний Біротто зовсім не знав світу та його звичаїв, культурою він був ледь-ледь помащений, життя його минало між обіднями та сповідями; як душпастир виховних закладів і кількох прихильних до нього прекраснодушних парафіян, він був вічно поглинутий дрібним моралізаторством, і його слід було вважати за дорослу дитину, якій багато чого в людських взаєминах невтямки. Себелюбство, властиве всьому роду людському, а надто священикові, який живе до того ж у тісному, маленькому провінційному світі, розвинулося в ньому нищечком і непомітно для нього самого. Та якби хтось надумав розібратися в душі вікарія й показати йому, що в усьому своєму повсякденному поведженні і в дрібних учинках він сам ніяк не вирізняється тією самовідданістю, проявляти яку вважав головним у житті, він щиро бідкався б і картав себе. Але тих, кого ми кривдили, хай навіть ненароком, не обходить наша безневинність, вони прагнуть мститися і таки мстяться. Отож абат Біротто, людина квола, мав випробувати на собі, силу великого правосуддя-відплати, яке діє безперервно, доручаючи нам виконувати його присуди, що їх йолопи називають нещасними випадками.

Святої пам'яті абат Шаплу був егоїст меткий і мудрий: не те що вікарій — егоїст незграбний і простакуватий. Оселившись у пансіоні мадмуазель Гамар, абат Шаплу зумів добре розкусити її. Сповідальня навчила його розуміти, якою гіркотою впоєне серце старої діви, а все тому, що їй судилося опинитися поза звичним товариством, і він добре обміркував, як йому з мадмуазель Гамар триматися. Господиня мала на той час ледве тридцять вісім років і ще зберігала претензії, а претензії переходять у цих скромниць у високу думку про свою особу. Каноник вирішив так: якщо він бажає ужитися з мадмуазель Гамар, йому слід завжди виявляти до неї незмінну увагу, повсякчасну послужливість, бути в цьому непогрішимішим од папи римського. А тому він установив з господинею лише ті взаємини, яких не уникнути, живучи під одним дахом, або які продиктовані простою ґречністю. Хоча йому й абатові Труберові годилося столуватися тричі на день, він ухилився від спільного сніданку, привчивши мадмуазель Гамар посилати йому в постіль філіжанку кави з вершками. Потім він спекався нудної вечері, чаюючи в тих домах, де він оті вечори проводив. Отож з господинею він майже не бачився, хіба що за обідом, та й, то завжди з'являючись перед самим початком. За таких, сказати б, візитів ввічливості він усі дванадцять років, прожиті разом, ставив їй ті самі запитання, вислуховуючи ті самі відповіді. Сон мадмуазель Гамар, сніданок, хатній побут, її вигляд, її нездужання, погода, тривалість відправ, різні випадки, що могли статися на обідні, і нарешті здоров'я того чи іншого священика — оце й усе, про що вони звичайно гомоніли. За обідом він хитро лестив їй, починаючи хвалити рибні страви, добре приготовлений соус або печеню і закінчуючи величанням чеснот мадмуазель Гамар та її хазяйських талантів. Він зумисне грав на її самолюбстві, підносячи до небес її хист готувати варення, корнішони, консерви, паштети та інші гастрономічні дива. Нарешті щоразу, ідучи з жовтої вітальні, премудрий каноник запевняв господиню, що ні в одному турському домі кава йому не смакувала так, як тут. Завдяки розумінню вдачі мадмуазель Гамар і практицизму, сповідуваному каноником дванадцять років, ніщо в їхньому домашньому житті не давало ані найменшої поживи до чвар. Абат Шаплу бачив, яка груба, яка завзята, яка непримирима стара панна, і тому повівся з нею так, що добився всіх пільг, необхідних для тихомирного й щасливого

життя; а мадмуазель Гамар завжди заявляла, що абат Шаплу найласкавіша, найпоступливіша і найкмітливіша людина. Що ж до абата Трубера, то святенниця про нього й словом не проходила. Цілком втягнутий у її життя, як супутник в орбіту своєї планети, Трубер був для неї чимось проміжним між представниками людства і собачої породи. В її серці він посів куточок, що був між місцем, відведеним для приятелів, і тим, яке належало в ньому жирному задишливому мопсові, її улюбленцеві. Вона крутила Трубером як хотіла, і їхні інтереси так переплелися між собою, що багато хто з оточення мадмуазель Гамар думав: абат Трубер неодмінно важить на статки старої панни. Непомітно вкравшись в її довіру, він верховодить нею тим успішніше, що вдає з себе покірного, зовсім нездатного нею командувати. Коли абат Шаплу помер, стара панна, прагнучи мати тихого пожильця, зразу згадала про вікарія. Поки не оголосили волі каноника, мадмуазель Гамар розмірковувала, чи не віддати його покою своєму славному абатові Труберові, адже той влаштований, як вона сама розуміла, на першому поверсі не дуже вигідно. Та ось домовлятися про пансіон прийшов абат Біротто. Господиня побачила, як йому помешкання полюбилось, як він давно й палко мріяв оселитися тут, тому запропонувати йому іншу кімнату не зважилася й поступилася почуттям заради вигоди. А щоб свого улюбленця втішити, мадмуазель Гамар замінила в його квартирі плити підлоги угорським паркетом у ялинку й перемурувала курний камін.

Одвідуючи цілих дванадцять літ свого приятеля, абат ні разу не замислився, чому так стримано ставився той до мадмуазель Гамар. Перебравшись до цієї набожної панни, він почував себе, як коханець на порозі свого щастя. Біротто вродився нетямущим, а тут раптове щастя так осліпило його, що все одно він не зміг би розкусити мадмуазель Гамар і подумати про те, щоб обмежити своє спілкування з нею. Мадмуазель Гамар уявлялася йому здалеку, крізь призму життєвих утіх, що їх він мріяв коло неї зажити, якоюсь досконалою істотою, бездоганною християнкою, велелюбною євангельською жоною, премудрою дівою, прикрашеною тими скромними й непомітними чеснотами, які розливають у житті небесні пахощі. І ось із запалом мужа, що таки доскочив свого, з простосердям дитини і безпечною

нерозважливістю старого діда ввійшов він у життя мадмуазель Гамар, подібно до того, як муха попадає в павутиння. Першого ж дня Біротто, пообідавши, просидів у вітальні цілий вечір, бажаючи познайомитися з господинею ближче, а також скутий якимсь збентеженням, побоюванням здатися неввічливим, що заважає сором'язливим людям завершити розмову й піти геть. Наприкінці вечора в гості прийшла інша стара панна, приятелька Біротто, мадмуазель Саломон де Вільнуа, і мадмуазель Гамар, на превелику свою втіху, могла зіграти в бостон. Лежачи спати, вікарій вважав, що провів вечір вельми приємно. Знайомий з мадмуазель Гамар та абатом Трубером досить поверхово, він не зумів їх розгадати. Свої хиби люди виставляють напоказ рідко. Більшість стараються прикрити їх принадною оболонкою. Отже, у абата Біротто виник похвальний намір присвятити свої вечори мадмуазель Гамар замість проводити їх десь у гостях. Господиня вже давно плекала одну мрію, що зростала з кожним днем. Ця забаганка, властива і стариганам, і навіть гарненьким жіночкам, переросла в неї в пристрасть, схожу на пристрасть Біротто до помешкання свого приятеля Шаплу, й жила в серці старої діви заздрощами, марнославством, пихою, егоїзмом — тобто первісними людськими емоціями. Наша маленька повість — це повість вічна. Досить лише трохи поширити тісне коло, в якому діють ці герої, щоб намацати пружину подій, що відбуваються і в вищих колах суспільства. Мадмуазель Гамар проводила свої вечори по черзі в шести-семи домах. Чи то було їй прикро, що вона в свої літа шукає чужого товариства, а її самої цураються; чи то страждало її самолюбство від того, що вона не мала постійної компанії; чи то вона зрештою прагнула в своїм марнославстві тих компліментів і уваги, що припадали їй подругам — так чи інакше, всі її честолюбні зусилля були скеровані на створення свого салону, де вечорами радо збиралися б кілька завсідників. Після того як Біротто і його приятелька мадмуазель Саломон просиділи в неї кілька вечорів у товаристві терплячого й вірного абата Трубера, мадмуазель Гамар якось, виходячи з собору, заявила своїм добрим подругам, на яких досі дивилася знизу вгору, десь так: раз на тиждень вона приймає в себе вдома, де в цей день завжди знайдеться досить партнерів для бостону, і вона просить не забувати про це тих, кому закортить побачити її; їй не можна залишати на самотині свого нового постояльца абата Біротто;

мадмуазель Саломон вчащає до неї кожний день; адже це друзі... і взагалі... і взагалі... і таке інше. Смиренна гордість і надто солодкі хвастощі, що прозирали в її словах, особливо підпиралися тим, що мадмуазель Саломон де Вільнуа належала до великопанського товариства у Турі. Хоча мадмуазель Саломон приходила лише з приязні до вікарія, мадмуазель Гамар тріумфувала, приймаючи її в своїй вітальні, і вже бачила себе, завдяки абатові Біротто, напередодні успіху блискучого плану, поклавши собі створити власне товариство, таке саме численне, таке саме приємне, як товариство пані де Лістомер, мадмуазель Марлен де ла Блотьер та інших святенниць, що приймали в себе благочестивих турян. Але, на жаль, абат Біротто поховав надії мадмуазель Гамар. І якщо ті, кому в житті випало тішитися довгожданим щастям, збагнули, як мав би радіти вікарій, лягаючи в постіль покійного Шаплу, вони можуть також, хоча б приблизно, уявити, як побивалася мадмуазель Гамар, побачивши крах своєї заповітної мрії. Після того як півроку Біротто перетерпів своє щастя, він раптом зрадив її салон, а вкупі з ним щезла й мадмуазель Саломон. Попри неймовірні зусилля, честолюбна Гамар зуміла залучити до себе якихось п'ять чи шість осіб, та й то не надто посидючих, а проте для бостону треба було зібрати принаймні чотирьох вірних партнерів. Отож вона мусила повинитися й вернутися до своїх колишніх подружок, бо старі діви, полишені самі на себе, нудяться, їм будь-що подавай марні розваги світського товариства. Причину цієї втечі вгадати неважко. Хоча вікарій був із тих, кому уготовано небесний рай, згідно з заповіддю "блаженні вбогі духом", усе ж він, як більшість телепнів, не витримував нудьги, що її наганяли на нього інші телепні. Дурноверхі люди скидаються на бур'ян, що так полюбляє буяти на чорноземі: що нудніші вони самі, то більше розваг вимагають од інших. Нудьга їх страшенно мучить, сидіти в товаристві самого себе не хочеться, от вони й рвуться кудись, намагаються змінити місце, і це поривання притаманне дурневі так само, як притаманне нечулим людям, невдахам і тим, хто сам занастив собі життя. Не розкусивши, яка порожня й нікчемна мадмуазель Гамар, не втямивши, яка вона дрібноголова, сірома, на жаль, надто пізно зауважив хиби, як її власні, так і властиві усім старим дівам. Хиби людей помітніші за їхні чесноти, і тому вони навіть перш ніж завдати нам якоїсь шкоди, уже впадають в очі. Цей

психологічний феномен, певне, виправдує притаманний нам більшою чи меншою мірою нахил до обмови. З житейського погляду кепкувати над кумедними рисами ближнього так природно, що слід би прощати поговор, якщо ми самі дали для нього поживу, і обурюватися лише паплюженням. Але очі безталанного вікарія ніколи не мали зірності, що звичайно дає нам змогу помічати нерівності характеру в свого ближнього й стерегтися їх. Щоб узнати вади своєї господині, йому довелося зазнати болю — так природа сигналізує всім своїм створінням. Старим паннам — оскільки принатурюватися до чиеїсь вдачі й способу життя їм не треба, як цього вимагає жіноча доля — так і кортить підминати під себе усіх навколо. У мадмуазель Гамар це почуття виродилося в тиранство. Однак її тиранство проявлялося в дрібницях. Ось вам один з тисячі прикладів. Кошик з фішками і жетонами, поставлений на бостонний столик перед абатом Біротто, не можна було переставляти, і абат неабияк дошкуляв господині, пересуваючи кошик мало не щовечора. Чому вона так по-дурному дратувалася через дрібниці і що це їй давало? На те відповісти не міг би ніхто, навіть сама мадмуазель Гамар. Вдачею новий постоялець був суще ягня, але й вівцям не подобається, як ото їх усе поштуркують патерицею, та ще й увінчаною гостряком. Не второпавши, чим породжене довготерпіння абата Трубера, Біротто хотів утекти від щастя, яке мадмуазель Гамар рихтувала для нього за своїм рецептом — немовби йшлося про якесь варення. Але через свою наївність горобаха поведився досить незграбно, і розлучення не обійшлося без причіпок і шпильок, хоча абат Біротто й намагався надто не перейматися ними.

Після року життя під дахом мадмуазель Гамар вікарій вернувся до своїх колишніх звичок: два вечори на тиждень він проводив у пані де Лістомер, три — у мадмуазель Саломон і ще два — у мадмуазель Мерлен де ла Блотьер. Ці жінки належали до аристократичного кола турського товариства, куди мадмуазель Гамар не мала доступу. Тому хазяйку так упекла в живе зрада абата Біротто, який поставив її на місце: якщо ти вибираєш когось іншого, значить зневажений заслуговує лише погорди.

— Пан Біротто вважає наше товариство не досить приємним,— сказав абат Трубер приятелькам мадмуазель Гамар, коли їй довелося

відкликати свої вечори.— Це якийсь дотепник, штукар! Йому подавай пишноту, великий світ, аби тільки похизуватися, полихословити.

У відповідь мадмуазель Гамар починала вихваляти свій золотий характер і ганити Біротто.

— Не такий уже він дотепник,— казала вона.— Коли б не абат Шаплу, його зроду не прийняли б у пані де Лістомер. О, як багато я втратила зі смертю абата Шаплу! Ото був славний чоловік, з ним ми жили душа в душу! І за всі дванадцять років хоч би тобі якась суперечка чи непорозуміння.

Вона малювала абата Біротто такими чорними фарбами, що її добряга пожилець в очах міщан — таємних ворогів місцевого великого панства — виглядав вередою і самодуром.

А потім кілька тижнів стара панна слухала втішання своїх подружок; ті, хоч і не вірили самі ні одному своєму слову, знай товкли:

— Що? Як це можна не злюбити вас, таку лагідну, таку добру?

Або ж:

— Заспокойтесь, люба мадмуазель Гамар, вас усі знають надто добре.

І так далі, і так далі.

Але в душі вони благословляли вікарія: яка це радість, не треба ходити щотижня на цей вечір на Монастирській площі — найбезлюднішій і найпохмурішій у місті.

Між тими, хто мешкає разом, і ненависть і любов безперервно посилюється: нагода полюбити чи зненавидіти ще дужче трапляється щохвилини. Незабаром абат Біротто остогид мадмуазель Гамар. Через півтора року після переїзду, тоді як добряга сприйняв німу ненависть за цілковите втихомирення і привітав себе, що зумів, як він гадав, підсипатися до старої панни, вона почала потай цькувати Біротто й пакостити. І лише чотири такі відверті обставини, як замкнені двері, капці не на місці, незапалений камін, свічник, віднесений нагору, відкрили йому цю грізну ненависть, наслідки якої окотилися на ньому згодом, коли вже було по всьому. Засинаючи, добряга вікарій довго мізкував, чого це так по-хамському повелася мадмуазель Гамар, проте марно — та інакше й бути не могло! Справді, чи здатний був він здогадатися про всі свої промахи перед господинею, коли досі жив лише за своїми егоїстичними законами. Великі явища очевидні й доступні для розуміння всім, а от щоб збагнути дрібні життєві випадки, потрібна доскіпливість. Ось чому події, що складають ніби пролог цієї буржуазної драми, де пристрасті, одначе, киплять не менше, ніж це буває у великих змаганнях, потребують такого розлогого вступу, і правдивому історикові було б важко обійтися без опису житейських подробиць.

Назавтра мрії про каноничський сан настільки захопили вікарія, що він забув про чотири обставини, які напередодні здалися йому такими лиховісними. Не бажаючи вставати в холодній спальні, вікарій подзвонив Маріанні — мовляв, він уже прокинувся і запрошує її до себе. Тим часом за звичкою ніжився й далі в постелі, перебуваючи в приємній дрімоті, з якої його звичайно виривала служниця, розпалюючи камін. Він любив прокидатися, ніби під музику, під легкі звуки її ходи й голосу. Збігло півгодини, а Маріанна все барилася. Вікарій, уже без п'яти хвилин каноник, хотів подзвонити ще раз і вже взявся був за шнурок дзвоника, аж це почув на сходах чоловічу ходу. Був то абат Трубер, він тихенько постукав у двері, і Біротто запросив його зайти. Візит цей не здивував вікарія, абати досить сумлінно навідували один одного раз на місяць. Каноник одразу ж здивувався, що камін у його колеги незапалений. Він одчинив вікно, покликав Маріанну і владно звелів їй піднятися до Біротто. Відтак обернувся до свого побратима і сказав так:

— Маріанні перепаде, коли мадмуазель узнає, що у вас не палено.

Потім поцікавився здоров'ям Біротто і лагідно запитав його, чи нема чогось нового щодо його призначення каноником. Вікарій розповів про всі свої клопотання і простодушно перерахував тих, кого підняла на ноги пані де Лістомер. Він не здогадувався, що Трубер дихав злим духом на цю даму: його, абата Трубера, уже двічі висували на головного вікарія в єпархії, а вона не приймала його у себе!

Двох таких несхожих людей, як ці два абати, важко було зустріти. Трубер був високий і сухорлявий, з землястим жовчним кольором лиця, а вікарій був справжнісінька пампушечка. Рум'яний і кругленький вид Біротто пашів бездумною благодушністю, тоді як обличчя Трубера, довгасте, пооране глибокими зморшками, іноді кривилося гримасою зневаги чи глуму. Одначе розпізнати на його обличчі подібні почуття міг тільки пильний спостерігач. Звичайно каноник тримався з незворушним спокоєм, опутивши жовті очі, погляд яких, як треба було, ставав гострим і пронизливим. Руде волосся доповнювало цей суворий лик, захмарюваний перебіжною тінню філософських роздумів. Дехто спершу гадав, що його гризе незмірне честолюбство, але інші врешті розвіяли цю думку: мовляв, вони знають Трубера краще, просто він пригноблений самодурством мадмуазель Гамар або виснажений надто довгими постами. Він більше відмовчувався і ніколи не сміявся. Коли ж його щось приємно хвилювало, абатове лице освітлювала бліда посмішка, яка одразу губилася в зморшках. Біротто, навпаки, був сама щирість, безпосередність, любив поласувати, радів будь-якій дрібничці з простодушністю людини незлобивої й нехитрої. Абат Трубер з першого погляду наганяв мимовільний страх, а вікарій викликав усмішку розчулення. Коли високий каноник урочисто простував соборними приділами й переходами, зі схиленим чолом і суворим поглядом, він навіював пошану: його зігнута постать дуже пасувала до жовтого церковного склепіння, згортки його сутани мали щось монументальне, гідне скульпторського різця. А добряча душа вікарій походжав по собору без усякої статечності, дріботів і метушився, котячись, мов куля. І все ж їх ріднило ось що: зовнішність абата Трубера, що давала привід боятися

його честолюбства, можливо, й прирекла його на довгорічне нидіння в скромних канониках, так само як характер і манери Біротто судили йому вічно ходити в соборних вікаріях. Одначе коли абат Трубер дожив до п'ятдесяти, обачне поведження, позірний брак якихось амбіцій і бездоганне святе життя розвіяли в начальства побоювання, викликане грізною подобою і гаданою кмітливістю. В останній рік Труберове здоров'я вельми підупало, тому призначення його на посаду головного вікарія єпархії ставало цілком імовірним. Навіть суперники були не проти його призначення, сподіваючись підготувати своє власне за короткий строк, відміряний абатовою хворобою, тепер уже хронічною. На Біротто покладати такі надії було важко, бо його потрійне волю говорило претендентам на каноніцький сан про квітуче здоров'я, а подагра здавалась, як про те мовиться в приказці, запорукою довголіття. Колись абат Шаплу, людина розважлива й люб'язна, шанована як у світському товаристві, так і єпархіальною владою, вперто виступав (щоправда, нишком і вельми хитро) проти підвищення абата Трубера. Він навіть дуже вміло перекрив йому доступ в ті салони, де збиралися вершки турського товариства, і хоча абат Трубер був з абатом Шаплу нижче трави, засвідчуючи йому при кожній нагоді найглибшу пошану, ця постійна смиренність не впливала на думку покійного каноника. Навіть на останній прогулянці той усе товк, звертаючись до Біротто:

— Остерігайтеся сухаря Трубера, бійтеся отого довгання! Це Сікст П'ятий7 нашої єпархії!

Такий був приятель і співтрапезник мадмуазель Гамар, що завітав до Біротто і поспівчував йому на другий день по тому, як небораці було оголошено війну.

— Ви вже даруйте Маріанні,— мовив каноник, коли служниця ввійшла,— вона, мабуть, заходила спершу до моєї кімнати. У мене ж така вогкість, я всю ніч про-бухикав. А у вас сухо,— додав він, озираючи карнизи.

— О, я влаштований, мов якийсь каноник,— усміхаючись, відповів Біротто.

— А я — як простий вікарій,— озвався смиренно священник.

— Атож, але ви переселитесь незабаром в архієпископський палац,— мовив добряга абат, якому хотілося бачити всіх щасливими.

— А може, й на цвинтар! Але дійся воля Божа! — Трубер звів очі до неба з покірним виразом, а відтак додав: — Я зайшов попросити, щоб ви дали мені почитати "Єпископальні бенефіції". В цілому Турі цей твір маєте лише ви.

— Візьміть у книжковій шафі,— мовив Біротто, одразу згадавши про всі втіхи свого життя.

Поки довготелесий каноник ходив у галерею, вікарій одягнувся. Незабаром задзеленькав дзвоник на сніданок, подагрик подумав: якби не Трубер, довелося б уставати в нетопленій хаті, і сказав собі: "Золото, а не людина!"

Священики зійшли в їдальню з фоліантами в руках і поклали їх на консолію.

— А це що таке? — буркотливо спитала мадмуазель Гамар.— Маю надію, ви не збираєтеся захаращувати моєї їдальні вашими книженціями?

— Ці книжки потрібні мені, — озвався абат Трубер, — пан вікарій люб'язно позичив їх.

— Ах, я нездогадлива! — Господиня зневажливо закопилила губи.— Пан Біротто не часто зазирає в ці грубі томища.

— Як ви провели ніч, добродійко? — майже сопілковим голосом проспівав її постоялець.

— Не надто добре,— сухо відказала вона,— і все через вас. Ви потурбували мене, коли я засинала, у мене де й сон подівся.— Сідаючи до столу, мадмуазель Гамар додала: — Панове, молоко холоне...

Вікарій був вражений кислим тоном хазяйки, від якої він міг чекати перепросин, одначе, воліючи не встрявати в суперечку, таку для несміливих людей страшну, надто як доводиться мовити про себе, він промовчав і сів до столу. Але читаючи на лиці мадмуазель Гамар відверте незадоволення, Біротто переживав розлад із самим собою: свідомість його обурювалася хазяйчиним хамством, а легкодухість радила уникати сварки. Охоплений цим душевним сум'яттям, Біротто заходився пильно розглядати зелені розводи цупкого обрусу, який мадмуазель Гамар з давніх-давен залишала на столі під час сніданку, хоча краї його вже потерлися і вся скатертина була покопирсана. Пожильці сиділи в плетених кріслах один проти одного, господиня панувала над квадратним, як у французьких королів, столом, засідаючи, плечима до грубки, в своєму кріслі на коліщатах, обкладена вся подушечками. Ця кімната, так само як і спільна вітальня, була на нижньому поверсі, під квартирою абата Біротто. Приймавши від мадмуазель Гамар філіжанку солодкої кави, вікарій відчував, як йому заціпило язик. І гратися в мовчанку він мусив увесь сніданок, звичайно такий веселий. Трубер сидів з пісною фізіономією, а стара діва супилася грізно. Щоб збадьоритися, абат обернувся до розкоханого мопса, який ніколи не рушав зі своєї подушечки біля пічки, незмінно знаходячи ліворуч тарілочку, накладену ласощами, а праворуч — миску з чистою водою.

— Ох ти, мій хорошунчику,— сказав Біротто, — чекаєш кави?

Мопс, мешканець у домі не останній, хоч і не зловорожий, бо він уже не гавкав, даючи висловлюватись за нього хазяйці, бликнув на Біротто маленькими очками, загубленими в жирних згортках морди, потім знов похмуро похнюпив повіки. Щоб зрозуміти муки горопашного вікарія,

треба сказати, що він кохався в порожніх і дзвінких, як стрибкий м'ячик, розмовах і запевняв, не маючи до того ніяких наукових підстав, що застільні балачки сприяють травленню. Мадмуазель Гамар поділяла цю медичну теорію і аж до останнього часу, попри їхні натягнуті взаємини, користувалася нагодою погомоніти за трапезою: та ось уже кілька днів вікарій даремно вправлявся, ставлячи їй усякі запитання — вона мов язика проковтнула. Якби вузькі рамки нашої повісті дозволили відтворити бодай одну з їхніх розмов, слухаючи які, Трубер лише похмуро й ущипливо посміхався, можна було б дати яскраве уявлення про недоумкуватість провінціалів. Люди з іронічною жилкою дістали б, певне, немало втіху від цих чудернацьких міркувань, в які вдавалися абат Біротто і мадмуазель Гамар, висловлюючи свої погляди на політику, релігію та літературу. Виявилося б чимало анекдотичних речей: от хоча б доводи, які 1826 року дозволяли їм сумніватися в смерті Наполеона, чи той хід думок, який зміцнював їх у певності, що Людовік XVII живе й понині, врятувавшись од гільйотини⁸ у видовбаній колоді. Хто б не розсміявся, слухаючи, як вони твердять, спираючись на справді химерні докази, що король французький сам порядкує всіма податками, що палати скликано для розправи з духовенством, що в революцію на ешафоті загинуло понад мільйон триста тисяч душ. Вони говорили про пресу, не уявляючи собі, скільки газет виходить і яким важливим знаряддям є вони в сучасному житті. А то ще нарешті Біротто пильно вислуховував, як мадмуазель Гамар вирікала, що той, хто з'їдав по яйцю щоранку, неодмінно помре наприкінці року — такий випадок їй відомий; що від запалення сідничного нерва можна вилікуватися дуже швидко, щоденно з'їдаючи всухом'ятку шмат свіжоспеченого хліба; що робітники, учасники плюндрування абатства Сен-Мартен, всі перемерли, не минуло й півроку; що за Бонапарта такий собі префект марно силкувався зруйнувати вежі Сен-Гатьєна — і ще тисячі інших небилиць.

Але зараз у абата Біротто язик прилип до гортані, і він скорився необхідності обійтися без застільної розмови. Одначе скоро ця німота здалася йому шкідливою для травлення, і він вичавив із себе:

— Кава просто чудова!

Цей геройський подвиг не викликав ніякого відгуку. Глянувши на смужку блакиті, що ген за садом світила між двома чорними пристінками Сен-Гатьєна, вікарій ще наважився додати:

— Погода сьогодні буде краща, ніж учора...

У відповідь на цю репліку мадмуазель Гамар приголубила поглядом абата Трубера, потім звернула очі, сповнені неабиякої суворості, на Біротто, який, на щастя, сидів у цю мить, потупивши погляд.

Ніхто з жінок не здолав би втілити в собі тоскний тип старої панни краще, ніж мадмуазель Софі Гамар. Щоб достеменно змалювати істоту, чия вдача надає великого інтересу навіть дрібним подіям самої цієї драми і попереднім фактам з життя героїв, корисно, мабуть, сформулювати закон, що його і доводять старі панни: яке буття, така й душа, а яка душа, така й фізіономія. Хоча все, як у суспільстві, так і у всесвіті, нібито доцільне, але є серед нас ще такі люди, що не збагнеш, навіщо і для чого вони живуть. Хто споживає, не виробляючи, той нічого не дає ні моральності, ні господарству, він тільки небо коптить, не чинячи ні добра, ні зла, бо зло це, мабуть, те саме добро, чиї наслідки не проявляються негайно. Власне, рідко яка стара панна не належить до цієї категорії дармоїдів. До речі, участь у суспільній праці викликає у діяльної істоти почуття задоволення і дає силу терпіти злигодні, і навпаки, свідомість своєї обтяжливості чи бодай нікчемності змушує лежню зневажати і себе, і інших. Ось чому на лицах старих панн відбивається мимовільна душевна гіркота — винний тут суворий громадський осуд. Скрізь, а надто у Франції жінка, з якою ніхто не побажав ділити і радощі, й горе, викликає до себе відверту неприязнь, хай це забобон, але забобон, може, й слушний. Досить котрій-небудь із них посивіти в дівках, як суспільство, справедливо чи несправедливо, її ж саму суворо засуджує за ту зневагу, жертвою якої вона стала. Якщо вона бриднуля — чому вона не скрасила свою потворність хорошою вдачею? Якщо гарна — її нещастя постало неспроста. Важко сказати, що ставиться на карб найбільше. Якщо вона переконана одиначка, якщо вона домагається незалежності, їй того не подарують ні чоловіки, ні жінки: адже вона пішла проти самої природи,

зрікшись почуттів, таких зворушливих у жінки; ухиляючись від мук материнства, вона цурається і його поезії і сама позбавляє себе того ніжнього співчуття, якого мати цілком заслуговує. Крім того, як же розвиватимуться всі жіночі великодушні почуття, всі жіночі чудові прикмети, якщо їх не проявляти? Прирікши себе на довічне дівування, прекрасна стать робиться холодна й егоїстична — а це ж просто огидне безглуздя. Такий нещадний присуд цілком справедливий, і старі панни усвідомлюють це. Звичайно, вони ховають подібні думки на дні душі, але обличчя видає їхню сумну долю. Вони блякнуть рано, бо їм чужі жвавість і щастя, які так красять жінок і надають грації їхнім рухам. Жінка, що не виконала свого призначення, нещаслива, вона стає понура й сумна: вона страждає, а страждання породжує злостивість. Звичайно, перш ніж нарікати за свою самоту на себе, старі панни винуватять суспільство. А від звинувачення до бажання мститися — один крок. Нарешті, вони відзначаються незграбністю всієї своєї подоби — це ще один неминучий наслідок їхнього життя. Не відаючи бажання подобатись, вони позбавлені елегантності й смаку. Їх не цікавить у світі нічого, крім власної особи. Ось чому вони добирають для себе лише все, що зручне, не турбуючись про те, щоб зробити приємне іншим людям. Не зовсім тямлячи, як відрізняються вони від інших жінок, старі панни все-таки здогадуються про це і страждають. Одвічне почуття жіночого серця — то ревності. Але старі панни ревниві даремно, їм завдає лише журби ця єдина слабкість, яку чоловіки прощають прекрасній статі тому, що вона лестить їхньому самолюбству. Мордовані своїми бажаннями, змушені притлумлювати свої природні нахили, старі панни вічно відчують якусь внутрішню скутість. Навіть для літньої жінки важко читати на лицьох огиду до неї, адже природою їй призначено збуджувати в серцях лише почуття приємні. Стара панна завжди потуплена — не від скромності, а від сорому й страху. Фальшивого свого становища вона не прощає ні громаді, ні собі самій. Врешті-решт, для того, хто в постійному розладі із своїм серцем і навколишнім середовищем, важко не заздрити щастю і спокою інших людей. Увесь цей світ сумних роздумів таївся в темних сірих очах мадмуазель Гамар, а широкі темні синці під очима свідчили про довге боріння її самотнього життя. Всі зморшки на її обличчі були прямі. В обрисі її чола, голови і щік відчувалася якась скам'янілість і шорсткість.

Родимки на її підборідді поросли сивим волосом, але її це не обходило. З-під тонких губів стирчали великі зуби, зрештою, досить білі. Жахливі мігрені убілили її колись чорні коси, і вона підкладала під чеpecь фальшиві, погано звиті кучері, але робила це невміло, і гарна тасьма, на якій трималася напівперука, нерідко сповзала аж на чоло. Темні, бляклих тонів сукні, літні — тафтяні, а зимові — вовняні, негарно обтягували її неадаптовану постать і кощаві руки. В розхристаному комірці виднілася багрова шия з мереживом зморщок, химерним, як прожилки дубового листка на світлі. Незграбна хазяйчина статура почасти пояснювалася її походженням: батько її був лісоторговець, такий собі забагатілий селяк. Мабуть, у вісімнадцять літ вона була свіжа й пухкенька, але й білість, і яскравий рум'янець, якими вона любила оздоблювати себе в своїх спогадах, тепер уже зійшли безслідно. Шкіра її стала мертвотно-землистою, як у всіх богомільниць. Орлиний ніс говорив красномовніше за інші риси її обличчя про самодурство, а низьке чоло зраджувало розумову обмеженість. Рухалася господиня якось по-дивному рвучко — жодного тобі натяку на грацію. Досить було побачити, як вона дістає з торбинки носовичка й гучно сякається, і ви вже уявляли собі її вдачу і манери. Височенького зросту, вона трималася зовсім рівно, ніби підтверджуючи спостереження одного натураліста, який науково доводив, що хребці у старих дів нібито позросталися, тому в них така й хода. Коли вона йшла, тіло її не рухалося плавко й мірно, з граційним похитуванням стану, таким звабливим у жінок; вона сунулася немов цілісною брилою, важко гупаючи, буцімто статуя командора. Під добрий настрій, вона, як усі старі панни, розповідала, що могла б вискочити заміж незгірше за інших, але, на щастя, вчасно помітила, який її зітхальник нещирий. Бідолашна, знайшла чим хвалитися: розрахунок у неї перемиг почуття.

Цій типовій представниці породи старих дів вельми личили безглузді глянсуваті шпалери її їдальні, на яких були зображені турецькі краєвиди. Майже весь день мадмуазель Гамар висиджувала в цьому покої, прикрашеному двома консолями та барометром. На кріслах абатів лежали вишиті подушечки, візерунки яких давно вже злиняли. Вітальня, де вона приймала гостей, була їй до пари. Досить сказати, що вона

йменувалася жовтою вітальнею: завіси там були жовті, меблі жовті, шпалери жовті. На каміні, оздобленому дзеркалом у золоченій рамі, яскраво сяяли канделябри й кришталевий годинник. Щодо особистого помешкання мадмуазель Гамар, то туди нікому не дозволялося входити. Можна було тільки гадати, що воно напхане всіляким мотлохом і потертими меблями — звичним дрантям, яким себе оточують усі старі панни. Така була особа, якій судилося неабияк вплинути на долю абата Біротто наприкінці його днів.

Не знаючи, куди кинути свої сили, що їх заклала в жінку природа, мадмуазель Гамар знайшла їм вихід у дріб'язкових інтригах, провінційних поговорах і всіляких корисливих капостях, чим звичайно й закінчують старі панни. Біротто, на свою голову, пробудив у Софі Гамар єдине почуття, доступне цій убогій істоті — почуття ненависті. Досі завдяки спокою та одноманітності містечкового життя-буття й убогості її особистих інтересів воно дрімало в її серці, а тепер вирвалося й прагнуло крові, хоч поки що проявлялося в дрібницях і діяло в обмеженому колі. Біротто просто судилося стати жертвою, через свою неспостережливість такі люди, як він, не можуть помітити небезпеки: з ними трапляється все що завгодно.

— Атож, чудова буде погода,— озвався через деякий час каноник, ніби відриваючись од роздумів і згадавши про ґречність.

Біротто, наляканий довгою паузою між запитанням і відповіддю, випив каву мовчки, чого ніколи не траплялося, і вийшов з їдальні, серце його ніби хто зчавив у жмені. Випита кава обважнювала шлунок, і вікарій сумно подибав вузькими букшпановими алейками, що променями розбігалися по саду. Але, пройшовши трохи, він обернувся й побачив мадмуазель Гамар та абата Трубера, застиглих у мовчанні на порозі вітальні: він, нерухомий, зі схрещеними на грудях руками, скидався на могильну статую, вона тулилася до ґратчастих дверей; здавалося, обоє спостерігали за ним, рахуючи кожен його крок. Для людини сором'язливої зроду нема нічого прикрішого, ніж відчувати себе об'єктом чужої цікавості. А коли крізь цікавість прозирає ще й ненависть, її

страждання обертаються в тортури. Біротто здалося, ніби він заважає гуляти мадмуазель Гамар та каноників. Ця думка, навіяна страхом та м'якосердям, так опосіла його, що він покинув сад. Убитий безглуздом самодурством старої панни, він, ідучи з дому, перестав і думати про каноніцький сан. На щастя, в соборі цього разу було багато роботи: кілька похоронних відправ, весілля і двоє хрестин. І він забув про свої прикросі. Та коли шлунок нагадав про час обіду, абат позирнув на годинник і не без трепету побачив, що вже була п'ята. Знаючи пунктуальність мадмуазель Гамар, Біротто поквапився додому.

Проходячи повз кухню, він помітив, що звідти вже виносять першу страву. А коли увійшов до їдальні, мадмуазель Гамар заявила:

— Зараз пів на п'яту, пане Біротто. Як вам відомо, ми не зобов'язані вас чекати!

В її тоні й голосі пролунав докір пожильцеві, пійманому на гарячому, а також зловтіха.

Вікарій глянув на стінний годинник і побачив, що прозорий ковпак проти пилу на ньому зрушений, отже, господиня сьогодні вранці накручувала його і, мабуть, підступно перевела стрілку вперед проти соборних дзигарів. Зробити якесь зауваження було годі. Якби він поділився вголос своєю підозрою, мадмуазель Гамар, як усі жінки її кола, стала б огризатися. Яких тільки капостей не висловлювала стара панна, щоб дошкулити своєму пожильцеві; служниця в повсякденному побуті не допікає так своїй хазяйці або жінка — своєму чоловікові. З того, як завзято вона намагалася занапастити абатове благополуччя, знати було неабиякого майстра чвар. Вона завжди робила так, що він залишався кругом винний.

Змова вже існувала півроку, а Біротто, приглядаючись до хатнього побуту і спостерігаючи за своєю хазяйкою, вперше здогадався про змову лише через тиждень з початку нашої оповіді. Поки стара панна діяла

тихою сапою, а вікарій напівсвідомо заплющував очі, відмовляючись вірити у зло, йому ще не так боліло. Але після перенесення нагору свічника чи переведення вперед годинника вікарій уже не сумнівався: він живе під кормигою ворога, який так і чигає на нього. Скоро він упав у цілковитий розпач, бачачи, як довгі гачкуваті пальці мадмуазель Гамар ось-ось угородяться йому в серце. Захоплено віддаючись почуттю помсти, такому багатому на відтінки, мадмуазель Гамар втішалася, кружляючи над приреченою жертвою — так шуліка кружляє над полівкою, готуючись ринути на неї. В мадмуазель Гамар уже давно визрів план, про який приголомшений священник і гадки не мав, і вона не забарилась його здійснювати з тією дивовижною моторністю, яку виявляють у дрібницях самітники; до істинного благочестя їм не піднятися, от вони й порпаються в занудливому святенництві. І ще одне переповнювало абата мукою: людина безпосередня, Біротто завжди любив, щоб його пожаліли і поспівчували йому. Але цього разу прикрощі його були іншого гатунку, і він був позбавлений останньої невеличкої втіхи — повідати про них своїм приятелям. Природна сором'язливість розвинула в ньому певний житейський такт, і тому він боявся показатися смішним, шпортаючись у такому дріб'язку. Проте з такого дріб'язку і складалося все його життя, діяльне в своїй порожнечі і порожнє в своїй діяльності, і в цьому животінні всяке сильне почуття було нещастям, а брак будь-якого хвилювання — блаженством. Рай Біротто раптово обернувся на пекло. Муки його ставали нестерпні. З кожним днем він жахався все більше, а жах навіювала йому необхідність порозумітися з мадмуазель Гамар. Зачаєна печаль, що терзала його на старості літ, підточила йому здоров'я. Якось уранці, натягаючи свої сині в іскорку панчохи, він виявив, що литки його схудли майже на цілий дюйм в обводі. Вражений цією страшною очевидністю, він вирішив попросити абата Трубера налагодити його стосунки з мадмуазель Гамар.

Та коли він опинився перед величавим каноником, який прийняв його в порожній кімнаті, квапливо покинувши кабінет, захаращений рукописами, де він невтомно працював і куди ніхто не мав доступу, вікарію стало совісно докучати Труберові, мужеві неабияк заклопотаному, скаргами на злісні вихватки мадмуазель Гамар. Проте,

подужавши душевні вагання, що катують з найменшого приводу людей надмірно скромних, нерішучих і слабодухих, вікарій нарешті зважився і, хвилюючись, розповів Труберові про свою халепу. Каноник слухав з виразом поважним і холодним і мимоволі вдоволено посміхався, так що від зіркового ока такі посмішки не приховалися б. Очі його аж зблиснули, коли Біротто красномовно, бо з почуттям, розписав йому жалі, що отруювали його серце. Та Трубер заслонив очі рукою, як це часто роблять мислителі, й зберігав і далі звичну, сповнену гідності позу. Коли вікарій висловився до кінця, на хворобливому обличчі загадкового каноника, вкритому жовтими плямами ще більше, ніж звичайно, марно було шукати бодай проблиску почуття, викликаного скаргами Біротто. Помовчавши хвилину, він заговорив, і в його відповідь, щоб осягти всю її вагу, слід було вникати слово по слову. Згодом ця відповідь довела всім вдумливим людям рідкісну мудрість абатову і силу його розуму. Він вразив Біротто, заявивши, що "все почуте для нього новина, тим дивніша, що сам він досі ні про що таке й гадки не мав. Він приписував цей брак спостережливості своїм серйозним заняттям, посиленій роботі і тим високим думам, які цілком його захоплюють, не дозволяючи придивлятися до житейської суєти". Між іншим він докинув, ніби не бажаючи ганити поведження людини, літньої і вченої, що "в старовину відлюдники мало клопоталися про їжу та притулок і в пустелі віддавалися святому спогляданню", що "в наші дні священик може подумки створити собі пустелю всюди". Потім, повертаючись до самого Біротто, він додав, що "це непорозуміння для нього чудне; за всі дванадцять літ нічого схожого не відбувалося між мадмуазель Гамар та шановним абатом Шаплу; а щодо нього самого,— додав він,— звісно, він може стати посередником між вікарієм та господинею, бо його приязнь не переступає межі, запровадженої церковними законами для її вірних слуг. В ім'я справедливості треба вислухати також і мадмуазель Гамар". Зрештою, ніяких змін у ній він не помічає; скільки він пам'ятає, вона завжди була така. Сам він залюбки потурає деяким її примхам, бо, як він знає, ця славна дівиця сама доброта і лагідність, а деяку її дратівливість слід приписати стражданню, що їх завдають сухоти; про цю хворобу вона мовчить, переносячи її покірно, як ревна християнка. Насамкінець

він сказав, що "добре було б вікарієві прожити тут іще кілька років, тоді він зуміє краще збагнути й оцінити скарби цієї чудової натури".

Біротто пішов геть спантеличений. Змушений фатальною силою обставин діяти на свій розсуд, він поставився до мадмуазель Гамар по-своєму. Добрязі спало на думку поїхати на кілька днів з дому, може, тоді ненависть цієї дівки згасне сама собою. Отож він поклав собі пожити трохи за містом, у пані де Лістомер, яка звичайно перебиралася туди пізньої осені, в ту пору, коли туренське небо таке чисте й погідне. Бідолаха! Він пішов назустріч таємним бажанням своєї грізної напасниці, чії підступи можна було знешкодити лише чернечим терпінням. Але, ні про що не здогадуючись, не знаючи навіть своїх власних справ, він мав упасти, мов ягнятко під першим же ударом різника.

Розташований на узвишші між містом та шпилями Сен-Жоржа, оточений скелями і відкритий на південь маєток пані де Лістомер поєднував у собі всі сільські втіхи і всі міські вигоди. Справді, треба було не більше десяти хвилин, щоб дістатися від Турського мосту до брами цієї садиби, званої "Жайвір". А це неабияка перевага в краю, де ніхто не любить морочитися навіть заради втіх. У "Жайворі" Біротто прожив днів із десять, аж якось уранці на сніданок до нього прийшов воротар і заявив, що з ним хоче побалакати пан Карон. Карон був адвокат, повірений у справах мадмуазель Гамар. Біротто, забувши про цю обставину і знаючи, що позиватися ні з ким він не збирався, вийшов з-за столу стурбований і рушив до адвоката, який присів собі на терасній балюстраді.

— Оскільки ваш намір переїхати від мадмуазель Гамар став очевидний...— почав повірений.

— Що ви, добродію! — урвав абат Біротто.— Я й не думав її покидати.

— Одначе, пане,— заперечив Карон,— вам треба порозумітися з мадмуазель, адже це вона послала мене узнати, чи довго пробудете ви в селі... Оскільки в вашій угоді тривала відсутність не передбачена, може

виникнути привід для суперечки. Тим-то мадмуазель Гамар, вважаючи, що ваш пансіон...

— Я не розумію вас, добродію,— знов перебив адвоката здивований Біротто,— чому треба вдаватися мало не до суду, щоб...

— Мадмуазель Гамар, бажаючи запобігти всяким ускладненням, послала мене домовитися з вами,— відповів Карон.

— Ну так от, прийдіть, будь ласка, завтра, я пораджусь і дам відповідь.

— Гаразд,— мовив Карон, вклоняючись.

І крюкочер пішов собі. Сердешний вікарій, нажаханий непогамовним переслідуванням мадмуазель Гамар, вернувся до їдальні. Він аж змарнів, і всі кинулися розпитувати його, що сталося. Не озиваючись, він сів за стіл, пригноблений передчуттям лиха. Лише по сніданку, як кілька друзів зібрались у вітальні при вогні, Біротто простодушно розповів їм з усіма подробицями про свої злигодні. Слухачі, вже знуджені в селі, жваво зацікавилися цією інтригою, такою звичною в провінції. Всі стали на бік абата проти старої діви.

— Та хіба вам невтямки, що Трубер зазіхає на вашу квартиру? — сказала пані де Лістомер.

Тут істориків годилося б накидати портрет цієї дами, але він гадає, що навіть ті, кому система когномології* Стерна невідома, ледве вимовивши три слова — ПАНІ ДЕ ЛІСТОМЕР! — уже уявляють собі цю даму: вона шляхетна, сповнена почуття власної гідності й суворого благочестя, пом'якшеного вишуканими манерами і класичною зграбністю давньої королівської Франції; добра, але трохи вперта і говорить ледь у ніс, дозволяє собі читати "Нову Елоїзу"⁹, дивиться комедії на сцені і поки що не носить старечої наколки.

* Вчення про імена (гр.).

— Не можна допускати, щоб абат Біротто спасував перед цією каргою! — вигукнув пан де Лістомер, капітан-лейтенант, що проводив у тітки відпустку.— Якщо у вікарія стане духу піти за моїми порадами, він скоро доб'ється, щоб йому дали спокій.

Всі заходилися обговорювати поведінку мадмуазель Гамар з особливою проникливістю провінціалів, яким не відмовиш у хисті виявляти найпотаємніші мотиви людських учинків.

— Все це не так,— мовив один старий поміщик, знавець місцевих звичаїв.— Тут криється щось дуже поважне, та що саме, я вловити не можу. А Трубер надто складний, щоб його зразу розкусити. Прикрощі ж нашого любого абата Біротто ще тільки почалися. Чи віднайде він спокій і щастя, навіть поступившись квартирою абатові Труберові? Навряд.— Він обернувся до священика, враженого всім почутим.— Якщо Карон явився повідомити вам, що ви збираєтеся покинути мадмуазель Гамар, то, ясно, сама мадмуазель Гамар прагне спекатися вас. І ви од неї переїдете, хоч-не-хоч! Такі люди ризикувати не люблять і б'ють лише напевне.

Цей старий дворянин, на ймення пан де Бурбонн, втілював у собі провінційний дух з такою повнотою, як Вольтер втілював у собі дух своєї доби. Сухорлявий, худючий стариган виказував цілковиту байдужість до свого вбрання, певний, що про його багатий маєток знають усі сусіди. Його лице, видублене туренським сонцем, було радше хитре, ніж розумне. Він звик зважувати свої слова, обдумувати кожен свій крок, і під його удаваною простотою ховалася найглибша обачність. Досить було поспостерігати за ним, щоб помітити, що цей схожий на нормандського селянина поміщик завжди вершив свої діла успішно. Він кохався у винарстві, улюбленій науці туренців. Йому пощастило збільшити свої угіддя за рахунок наносів Луари і уникнути при цьому судового процесу з державою. Ця оборудка принесла йому славу людини з олією в голові. Якби, зачаровані його красномовством, ви стали б розпитувати про нього якогось туренця, то почули б у відповідь: "О, цей старий махляр усіх

перемахлює!" Такий відгук про нього ввійшов у прислів'я серед його заздрісників, а їх було немало. У Турені, як майже всюди в провінції, заздрість є основою мовної творчості.

Після репліки пана де Бурбонна в вітальні запала тиша, і члени цього невеличкого дружного гуртка нібито замислились. Тим часом доповіли про мадмуазель Саломон де Вільнуа. Вона приїхала з Тура, щоб провідати Біротто, і новина, що дійшла до неї, показала все в зовсім іншому світлі. За хвилину до її приїзду кожен, окрім поміщика, радив Біротто почати війну з Трубером і Гамар, покладаючись на заступництво турської знаті.

— Головний вікарій, що відає персоналом кліру, раптово занедужав,— заявила мадмуазель Саломон,— і архієпископ доручив виконувати його обов'язки абатові Труберові. Тепер призначення в каноники залежить лише від нього. Та учора в мадмуазель де ла Блотьер абат Пуарель щось дуже вже просторікував про те, що абат Біротто завдав мадмуазель Гамар чимало прикрощів. У Пуарелевих словах відчувалося бажання ніби задалегідь виправдати неласку, що загрожує нашому абатові: "Абат Шаплу був дуже потрібний такий людині, як абат Біротто. По смерті цього добродішного каноника всім стало ясно..." Тут пішли різні гадки, наклепницькі пересуди. Ну, ви розумієте?

— Бути Труберові головним вікарієм! — урочисто заявив пан де Бурбонн.

— Скажіть,— гукнула пані де Лістомер, глянувши на Біротто,— що для вас важливіше: каноніцький сан чи проживання в мадмуазель Гамар?

— Каноніцький сан! — хором відповіли всі.

— Тоді доведеться піти на поступки,— вела далі пані де Лістомер.— Чи не натякнули вони вам через Карона: як ви погодитеся переїхати, то станете каноником? Давачеві віддячиться!

Всі дивувалися проникливості й здогадливості пані де Лістомер, тільки небіж її, барон де Лістомер, жартівливо сказав, нахилившись до пана де Бурбонна:

— Признаюсь, хотілось би мені побачити бій між Гамар і Біротто!

Але, на жаль, світські знайомі Біротто не мали рівних сил з мадмуазель Гамар, підтримуваною абатом Трубером. Скоро боротьба стала відверта і виросла до величезних розмірів. Пані де Лістомер та її приятелі, втягуючись усе більше в інтригу, що заповнила порожнечу їхнього провінційного животіння, вирішили послати лакея по Карона. Крючкодер прибув на виклик так поквапливо, що пан де Бурбонн насторожився.

— Краще почекати, поки не з'ясується, що й до чого,— така була думка цього Фабія в халаті¹⁰, який почав уже шляхом глибокого аналізу розбирати складну комбінацію на туренській шахівниці.

Він спробував розтлумачити абатові, в які тарапати той потрапив. Але побоювання старого махляра розходилося з загальним настроєм, і на нього не зважили.

Розмовляли абат Біротто з повіреним недовго. Біротто повернувся розгублений і сказав так:

— Він правив з мене розписку — розрив, мовляв, підтверджую.

— Яке моторошне слово! — гукнув капітан-лейтенант.

— Що це означає? — скрикнула пані де Лістомер.

— Всього тільки, що абат має оголосити про своє бажання покинути дім мадмуазель Гамар,— відповів пан де Бурбонн, беручи понюх табаки.

— Всього тільки? Підписуйте! — мовила пані де Лістомер, дивлячись на Біротто.— Переїхати ви вирішили твердо, отже, що вам завадить чинити свою волю?

Воля Біротто?!

— Так то воно так...— сказав пан де Бурбонн, закриваючи табакерку різким рухом, сповненим невимовної виразності, бо це була ціла промова. — Однак підписуватися завжди небезпечно.— Тут він поклав табакерку на камін з таким виглядом, який мав би перелякати вікарія.

Відчуваючи запаморочення від стрімкого вихору подій, несподіваних для нього, від тієї легкості, з якою друзі розв'язували найважливіші питання його самотнього життя, Біротто стояв, мовби й не він, ні про що не думаючи, лише дослухаючись і намагаючись уловити якийсь сенс у цих теревенях. Нарешті він узяв у пана Карона заготовлену заяву і нібито дуже пильно, а насправді механічно, прочитав її текст. Потім підписав документ, де мовилося, що він добровільно зрікається проживати у мадмуазель Гамар, так само як і харчуватися в неї, скасовуючи угоду, укладену між ними раніше. Коли вікарій вивів свій підпис, метр Карон узяв підписаний папір і спитав абата, куди перевезти його речі від мадмуазель Гамар. Біротто вказав дім пані де Лістомер; кивком голови ця дама погодилася дати йому притулок у себе на якийсь час, не сумніваючись у його швидкому призначенні каноником. Старому поміщикові закортіло глянути на цей своєрідний акт зречення, і пан Карон подав йому папір.

— Он як! — звернувся він до вікарія, прочитавши текст.— Виходить, між вами і мадмуазель Гамар існує писемна угода? Де ж вона? Які договірні пункти?

— Контракт у мене,— відповів Біротто.

— Зміст його вам відомий? — спитав поміщик у повіреного.

— Ні, добродію,— відповів пан Карон, простягаючи руку до фатального документу.

"Е, пане адвокате,— подумав поміщик, — ти вже напевне ознайомився з контрактом, але не за те тобі платять, щоб ти нам усе розповідав".

І пан де Бурбонн віддав папір повіреному.

— Куди ж я подіну свої меблі,— гукнув Біротто,— мої книжки, чудову шафу, прекрасні картини, червону вітальню, зрештою всю обставу?

Розпач небораки, вирваного з рідного ґрунту, був такий дитинно-безпорадний, так видавав усю чистоту його натури, всю його житейську недосвідченість, що і пані де Лістомер, і мадмуазель Саломон заговорили з ним тоном матері, що обіцяє своїй дитині цяцьку:

— Ну, не варто побиватися через дрібниці! Ми підшукаємо вам квартиру і теплішу, і світлішу, ніж у мадмуазель Гамар! А не трапиться нічого підхожого — дарма! Одна з нас візьме вас до себе на пансіон. Годі, зіграймо ліпше в триктрак! Завтра ви підете до абата Трубера попросити його підсобити вам і самі побачите, який він буде милий!

Заспокоїти слабких людей так само легко, як і налякати. Отож нещасний Біротто, спокушений перспективою перебратися до пані де Лістомер, забув про своє сплюндроване щастя, якого він так довго домагався і яким так тішився. Однак увечері він ніяк не міг заснути, сушив собі голову, де б розмістити бібліотеку так само зручно, як у галереї, і страшенно мордувався, адже він був із тих, для кого метушня переїзду і новизна побуту означали кінець світу. Він уже уявляв собі, що

його книжки порозкидувані, меблі засунуті куди попало, всі його звички порушені, і всоте питав себе, чому перший рік проживання у мадмуазель Гамар був такий приємний, а другий — такий важкий. І його злигодні вже вважалися йому якимсь проваллям, де губився розум. Абатові вже здавалося, що й каноніцький сан — нагорода за такі тортури недостатня, і він порівнював своє життя з панchoхою, яка все розповзається через одне спущене вічко. У нього, щоправда, залилася мадмуазель Саломон. Але, втративши свої колишні ілюзії, бідолашний священник уже не наважувався вірити новій приязні.

В città dolente* старих панн зустрічається, надто у Франції, чимало таких, чиє життя — це жертва, яку щодня побожно складають шляхетним почуттям. Одні залишаються гордовито вірні тому, кого надто рано забрала смерть; мучениці любові, вони серцем проникли в таємницю жіночих почуттів. Інші улягли вимогам родинної честі (на сором для нас, звироднілої в нашу добу), присвятивши себе вихованню братів або сиріт-небожат, і прилучилися до материнства, залишаючись незайманицями. Такі старі панни виявляють найвище геройство, доступне їхній статі, побожно жертвуючи всі свої жіночі почуття служінню сіромам. Зрікаючись належних їм радощів і беручи на себе лише муки, вони являють собою ідеал. Вони живуть, оточені ореолом самовідданості, і чоловіки шанобливо схиляють голови перед їхньою змарнілою красою. Мадмуазель де Сонбрей¹¹ не була ні жінкою, ні дівчиною — вона була й повік залишиться живою поезією. Мадмуазель Саломон була одна з таких геройських істот. Її багатолітня страдницька, ніким не оцінена самовідданість була просто святою. Гарна замолоду, вона була люблена і любила сама; але її суджений збожеволів. П'ять довгих років, сповнена подвижницької любові, вона виходжувала й доглядала жалюгідного причинного, з чиїм безумством вона так зрідилася, що навіть не помічала цього душевного розладу. Трималася вона невимушено, різала правду прямо в очі, і її бліде личко, незважаючи на надто правильні риси, не позбавлене було виразності. Про свої життєві знегоди вона навіть не згадувала. Правда, іноді, слухаючи розповідь про якусь трагедію чи горе, вона вся здригалась, і в її хвилюванні проявлялась душевна краса, що її породжує справжня скорбота. До Тура вона перебралася після втрати

коханого. Оцінити її по заслугі тут не могли й мали її лише за славу особу. Вона невтомно робила добро й любила піклуватися про всіх знедолених. Ось чому вона так співчувала безталанному вікарієві.

* Обитель скорботи, тобто пекло (з Дантової "Божественної комедії").

Мадмуазель де Вільнуа, поїхавши наступного ранку до міста, відвезла туди Біротто, висадила його на Соборній набережній і дала йому брести до Монастирської площі, куди він поривався, щоб бодай врятувати від краху свої надії на каноніцький сан та й доглянути за перевезенням обстави. З трепетом сердечним подзвонив він біля дверей того самого дому, куди звикнув входити чотирнадцять років, де йому жилося так добре і звідки його виганяли навік, хоча він плекав мрію мирно упокоїтися тут, як і його приятель Шаплу. Побачивши вікарія, Маріанна, здавалося, здивувалась. Він сказав, що йому треба поговорити з абатом Трубером, і рушив був на перший поверх до каноника. Та Маріанна гукнула йому навздогін:

— Пане вікарію, абата Трубера там уже нема! Він тепер у вашій колишній квартирі!

Серце у Біротто стиснулось, йому відкрилося справжнє обличчя цього чоловіка. Він збагнув, як довго виношував Трубер свою помсту, побачивши, що той розташувався в книгозбірні Шаплу, сидів собі в розкішному готичному фотелі Шаплу, користувався речами Шаплу — а вночі, мабуть, спочивав у постелі Шаплу — словом, по-хазяйському захопив усі меблі Шаплу, брутально потоптавши його духівницю й позбавляючи спадщини друга того самого Шаплу, який так довго протримав його в закамарку у мадмуазель Гамар, перешкоджав йому просуватися по службі й закрив доступ у найкращі турські салони. Чи не помах чарівничою паличкою викликав усю цю метаморфозу? Хіба ці речі вже не належали йому, Біротто? Бачачи, з яким глумом Трубер позирає на його книжки, Біротто зрозумів, що майбутній головний вікарій цілком певний своїх сил і не збирається випускати з рук майна тих, кого він так люто ненавидів — Шаплу, свого кровного ворога, й Біротто — постійний

нагад про Шаплу. Багато думок роїлося в голові Біротто, і все здавалось якимсь сном: він завмер на місці, ніби заворожений пильним поглядом Трубера.

— Маю надію, добродію,— мовив він нарешті,— ви не збираєтесь позбавити мене моїх речей? Якщо мадмуазель Гамар поквапилася влаштувати вас вигідніше, їй усе ж слід було подумати про мене: дати мені час поскладати книжки й вивезти обставу.

— Добродію,— холодно відповів абат Трубер, і ні один м'яз не здригнувся на його обличчі,— мадмуазель Гамар учора повідомила мене про ваш переїзд, причина якого мені невідома; тут вона мене помістила з необхідності: мої кімнати зайняв абат Пуарель. Я навіть не знаю, кому належать ці речі — мадмуазель Гамар чи комусь іншому. Якщо вони ваші, чого ж вам хвилюватися? Її святе життя — заорука її порядності. Що ж до мене, то вам відомо, які прості в мене звички. П'ятнадцять літ я спав між голих стін, незважаючи на вогкість, що занапастила моє здоров'я. Одначе, якби ви побажали знов тут осісти, то прошу, будь ласка, я не проти.

Почувши ці слова, сповнені моторошного змісту, Біротто забув усі свої клопотання про каноніцький сан і кинувся до мадмуазель Гамар. Збігши стрімко, ніби той юнак, сходами, він зіткнувся із старою панною на широкій кам'яній площадці, що сполучала одну половину дому з другою.

— Добродійко,— звернувся він з уклоном до мадмуазель Гамар, ніби не помічаючи, як на її губах зміїться ущиплива посмішка, а в очах горить особливий вогник, надаючи їм схожості з блискучими очима тигриці,— мені незрозуміло, чому ви не почекали, поки я вивезу обставу, перш ніж...

— Що таке? — урвала вона абата.— Хіба речі ваші не відправлено до пані де Лістомер?

— А меблі?

— Та що ви, нашого контракту не читали? — спитала стара панна тоном, який треба було б навести в нотному запису, щоб передати всі відтінки ненависті, що пролунали в цій репліці.

І мадмуазель Гамар, здавалося, аж виросла, і очі її заблищали ще яскравіше, і вид її осяявся, і трепет насолоди пробіг по ній. Біротто стояв, як громом прибитий. Пронизливо-дзвінкий, як сурма, голос мадмуазель Гамар оглушував вікарія.

— Ми ж умовились, що в разі вашого добровільного переїзду від мене вся ваша обстава переходить до мене, щоб вирівняти недобір між вашою платою за пансіон і платою достойного абата Шаплу. Тому, оскільки абата Пуареля призначено каноником...

Почувши останні слова, Біротто ледь хитнувся вперед, ніби відкланюючись старій панні, потім, боячись зомліти і ще дужче звеселити неблаганних ворогів, він рушив геть. Наче в якомусь п'яному чаду він добрався до особняка пані де Лістомер, де й знайшов у низенькій залі валізу з білизною, речами та паперами. Побачивши рештки свого майна, бідолашний священник закрив лице руками, щоб приховати од людей свої сльози. Абата Пуареля призначено каноником! А він, Біротто, позбувся і даху над головою, і спадку, і майна! На щастя, в цю хвилину мадмуазель Саломон проїздила повз дім. Воротар, від якого не сховався розпач сердеги, подав кучерові знак зупинитися. Воротар і стара панна перекинулися словом, і напівмертвого з горя вікарія було перевезено до його доброї приятельки, але тій нічого не вдалося домогтися від нього, окрім безладного белькоту. Налякана мадмуазель Саломон, побачивши, що він, нетямущий, уже звихнувся з розуму, відразу повезла його до маєтку пані де Лістомер, пояснюючи потьмарення свідомості враженням від звістки, що каноником призначено абата Пуареля. Про умови контракту з мадмуазель Гамар вона нічого не знала з тієї зрозумілої причини, що Біротто і сам не відав усього його змісту. В житті найзворушливіші події часто забарвлюються комічним, і чудні відповіді Біротто викликали в мадмуазель Саломон бліду усмішку.

— Шаплу правду казав! — лепетав він.— Це ірод!

— Хто б то? — допитувалася вона.

— Шаплу! Він відняв у мене все!

— Ви хочете сказати, Пуарель?

— Та ні, Трубер.

По приїзді до "Жайвора" приятелі оточили Біротто такою турботливою увагою, що на вечір їм пощастило заспокоїти його і добитися оповіді про ранкові події. Флегматичний поміщик попросив показати контракт, в якому, як він підозрював ще відучора, була розгадка всієї цієї притичини. Біротто, діставши з кишені злоповісний папір, дав його панові де Бурбонну, а той, перебігши документ очима, угледів такий пункт: "З огляду на різницю в вісімсот франків щорічно між комірним, яке вносив покійний пан Шаплу, і комірним, за яке вищезгадана Софі Гамар згодна оселити в себе на застережених умовах вищезгаданого Франсуа Біротто, і з огляду на те, що нижчепідписаний Франсуа Біротто заявляє, що він неспроможний платити протягом кількох років суму, сплачувану пансіонерами мадмуазель Гамар, зокрема абатом Трубером; нарешті, враховуючи різні послуги, подані вищезгаданою нижчепідписаною Софі Гамар,— вищезгаданий Біротто підписався залишити їй, як відшкодування, обставу, яку він матиме до моменту свого скону або ж до того моменту, поки він хоч би з якого приводу і хоч би з якого часу доброхіть залишить помешкання, що займає нині, і більше не користуватиметься послугами, застереженими в зобов'язаннях, прийнятих мадмуазель Гамар щодо нього, вищезгаданий..."

— Ова! — гукнув поміщик.— Якими, одначе, пазурами озброєна вищезгадана Софі Гамар!

Неборака Біротто, в чиєму дитячому мізку не вкладалося, щоб він з якоїсь причини та міг розлучитися з мадмуазель Гамар, сподівався прожити в неї довіку. Він геть забув про цей пункт, умови якого навіть не обговорювалися, настільки він здавався слухним. Тим паче йому так кортіло стати пансіонером мадмуазель Гамар, що він пристав би на всі її вимоги і підмахнув би будь-якого папірця. Його простодушність була очевидна, а поведінка мадмуазель Гамар нелюдська; в долі цього нещасного шістдесятилітнього старого було щось настільки скорботне, а безпорадність робила його настільки зворушливим, що пані де Лістомер гукнула вкрай обурено:

— Це я завинила тим, що ви підписали документ і розорилися... І я мушу вернути вам щастя, якого я вас позбавила.

— Одначе договір підтасовано,— зауважив старий дворянин,— тут є зачіпки для порушення судової справи...

— Чудово! Хай Біротто подає в суд! Програє він у Турі, то виграє в Орлеані! Програє в Орлеані, то виграє в Парижі! — заволав барон де Лістомер.

— Але якщо він хоче позиватися,— холодно зауважив пан де Бурбонн,— я раджу йому спершу скласти з себе вікаріїв сан...

— Ми порадимося з адвокатами,— заявила пані де Лістомер,— і якщо треба позиватися — що ж, будемо позиватися! Але це справа надто ганебна для мадмуазель Гамар і може вельми нашкодити абатові Труберові, тож я певна: вони підуть на мирову!

Після всебічного обговорення кожен пообіцяв абатові Біротто підсобити в боротьбі з ворогами та всіма їхніми поплічниками. Правдиве чуття, незбагненна інтуїція, властива провінціалам, підказала їм поєднання двох імен — Гамар і Трубер. Одначе, яка запекла війна чекала

їх, з усіх присутніх розумів лише старий махляр. Пан де Бурбонн одвів абата в куточок і стиха сказав:

— З чотирнадцяти чоловік, що зібралися тут, через два тижні ні один не буде за вас! А якщо ви потребуватимете допомоги, лише в мене, може, стане духу, щоб обороняти вас, я ж бо знаю провінцію, її людей, справи, а головне, як дбають тут про свій зиск! Та всі ваші друзі, хоч би навіть сповнені найкращих намірів, заганяють вас на слизьке, звідки вам не вибратися. Послухайте моєї ради: задля вашого святого спокою відмовтеся від місця вікарія в Сен-Гатьєні, їдьте з Тура. Нишком влаштуйтеся в якійсь глухій парафії, щоб Трубер вас не знайшов.

— Але як можна їхати з Тура? — вигукнув вікарій з невимовним жахом.

Для нього це все одно що померти. Хіба то не смерть — обірвати всі нитки, що зв'язували його з життям? У старих парубків почуттів нема, є тільки звички. Завдяки такій психології вони не стільки живуть, скільки животіють, а якщо, на додачу, вони ще й слабохарактерні, то обставини для них усе. Біротто був що та рослина — пересади її необачно, вона й усохне. Дерево, щоб жити, повинне постійно живитися тими самими соками й завжди триматися корінням рідного ґрунту. Отож і Біротто мав незмінно походжати по собору Сен-Гатьєн, дріботіти по одній і тій самій частині бульвару — місцю своїх звичних прогулянок,— щоденно ходити все тими самими знайомими вулицями і проводити кожен вечір в одній з трьох віталень, де він грав у віст чи триктрак.

— Так, цього я не врахував,— промовив пан де Бурбонн, співчутливо позираючи на священика.

Скоро все місто дізналось, що пані баронеса де Лістомер, удова-генеральша, примістила в себе абата Біротто, соборного вікарія. Цей факт, для багатьох ще сумнівний, а надто натяки мадмуазель Саломон на крутість і суд — розв'язували всі питання і визначали хто за кого.

Втручання пані де Лістомер неабияк зачепило мадмуазель Гамар, як усі старі панни, хворобливо честолобну і вкрай чванькувату. Адже баронеса, жінка світська, вирізнялася вишуканими манерами, добрим смаком і ще й була вельми побожна. Прихистивши в себе Біротто, вона тим самим відводила всі брехні мадмуазель Гамар, мовчазно осуджувала її вихватки й ніби підтверджувала, що вікарій скаржився на хазяйку даремно.

Для кращого розуміння цієї історії слід пояснити, як мадмуазель Гамар ставав у пригоді її хист вивідувати і винюхувати, завдяки якому старі баби знають усе, що діється довкола; ще необхідно сказати, які козири мав її табір. У супроводі мовчазного абата Трубера вона вирушала вечорами до якогось з чотирьох-п'яти домів, де збиралося півтора десятка чоловік, того самого інтересу і становища. Два-три старигани, такі самі дрібні душі й пліткарі, як їхні служниці; п'ять-шість старих панн, що перемивали кісточки своїм сусідам і деяким місцевим жителям, байдуже якої там суспільної верстви; кілька літніх дам, що знай пащекували, підраховували скільки в кого статків, розповідали хто що накоїв, передбачали весілля і чорнили своїх подруг не менш запекло, ніж ворогів. Ці особи, розкидані по всьому місту, вбирали, подібно до рослинних капілярів, жадібно всмоктували в себе, як листок росу, різні новини, таємниці кожної сім'ї і неодмінно передавали їх абатові Труберові, як листя передає стеблу поглинуту ним вологу. І ось на щотижневих вечорах, спонукувані, як усі люди, потребою похвилюватися, святенниці робили огляд усіх міських подій з проникливістю, гідною Ради Десяти¹², і азартно брали слід, керовані непомильним нюхом. Як тільки їхній синедріон докопувався до підґрунтя якогось учинку, кожна гордо присвоювала честь цього відкриття собі й несла його далі до свого особистого гуртка, де воно давало поживу для нових пересудів. Ця бездільна й діяльна, незрима і всевидюща, потайна і балаклива конгрегація¹³ була при своїх незначних розмірах впливова, а коли її запалював чийсь великий інтерес, вплив цей ставав страшним. І от як на те під носом у неї розігралася така гучна і така цікава для кожної з них подія, як боротьба Біротто, підтримуваного пані де Лістомер, з мадмуазель Гамар та абатом Трубером. Справді, серед знайомих мадмуазель Гамар салони пані де Лістомер, Марлен де ла Блотьер та де

Вільнуа давно вже викликали неприязнь, пояснювану становою ворожнечею і пихою. Це було змагання народу з римським сенатом у кротовій норі або ж буря в склянці, як колись висловився Монтеस्क'є¹⁴ про республіку Сан-Маріно, де зверхники мінялися мало не щодня, так легко було захопити там тиранічну владу. Однак ця буря розпалила пристрасті не менші, ніж ті, що спалахують при найбільших соціальних потрясіннях. Чи не помилка думати, що повним життям живуть лише ті, хто задумав, перевернувши світ шкереберть, оновити його? Кожна година життя абата Трубера приносила стільки ж розмаїтих хвилювань, породжувала стільки ж тривожних дум, так само улягала різким змінам розпуки й надій, як і вирішальні години в житті честолюбця, гравця чи коханця. Одному Богові відомо, чого нам коштують наші таємно здобуті перемоги над людьми, над обставинами, над самим собою. Хай ми не завжди знаємо, куди йдемо, але труднощі нашого шляху нам добре відомі.

Однак як повістяреві буде дозволено урвати виклад драматичних подій і стати критиком, коли він попросить вас глянути на життя кількох старих дів та двох абатів, щоб відшукати в нім сумну причину, що спотворила все їхнє єство, то ви, мабуть, переконаєтесь: людині треба пережити сильні почуття, аби в ній розвинулися шляхетні риси, які розширили б її життєві обрії і пом'якшили егоїзм, притаманний усім створінням.

Повертаючись у місто, пані де Лістомер і гадки не мала, що ось уже п'ять чи шість днів, як друзям її доводилося захищати її добре ім'я від наклепу: запевняли, ніби її прихильність до небожа вельми осудливого гатунку, з чого вона сама, звісно, тільки посміялася б. Вона повела абата Біротто до свого адвоката, якому затіюваний позов здався справою морочливою. Вікарієві друзі, чи то надто певні успіху правого діла, чи то ставлячись недбало до того, що особисто їх не зачіпало, відклали подачу скарги в суд до свого повернення в Тур. Друзі мадмуазель Гамар випередили їх і зуміли виставити справу в не вигідному для абата Біротто світлі. Ось чому законник, чия клієнтура в місті складалася тільки з благочестивих родин, немало вразив пані де Лістомер, порадивши їй не

позиватися і на закінчення додав, що сам він вести справи не візьметься, бо, за буквою угоди, закон на боці мадмуазель Гамар, та й з погляду справедливості — навіть якщо лишити осторонь юриспруденцію — і суд, і громадська думка закинуть абатові Біротто сутяжництво, непоступливість, брак досі приписуваної йому м'якості; що мадмуазель Гамар, відома своєю сумирністю і запобігливістю, зробила колись Біротто послугу, оплативши за нього на віру збір при введенні в права спадщини за духівницею Шаплу; що Біротто не в тому віці і не такий уже простак, щоб підмахувати контракт, не поцікавившись його змістом і не розуміючи його ваги; що коли Біротто розлучився з мадмуазель Гамар, не добувши й другого року, тоді як його друг, абат Шаплу прожив у неї цілих дванадцять літ, абат Трубер — п'ятнадцять, то, очевидно, він пішов на це через якийсь особливий розрахунок, і, отже, весь позов вважатиметься за прояв невдячності тощо. Проводжаючи їх, адвокат дав Біротто вийти на сходи й затримав пані де Лістомер, умовляючи її не встрявати в цю неприємну справу.

Того вечора сердешний вікарій, катуючись, мов засуджений на страту, що чекає в камері Бісетру¹⁵ відповіді на касацію, розповів про адвокатову думку своїм друзям, що зібралися в гурток біля каміна пані де Лістомер, перш ніж сісти за карти.

— Навряд чи хто з наших турських крючків візьметься за цю справу, не маючи наміру її програти, окрім хіба що адвоката-ліберала... Отож раджу облишити цю затію, — заявив пан де Бурбонн.

— Яка ганьба! — обурився капітан-лейтенант.— Я сам піду з абатом Біротто до цього адвоката.

— Підіть, але коли вже смеркне,— вставив пан де Бурбонн.

— Чому б то?

— А тому, що на місце головного вікарія, померлого два дні тому, призначено, як мені сказали, абата Трубера.

— Ну, а я чхаю на абата Трубера!

На лихо, барон де Лістомер, тридцятишестилітній чоловік, не помітив, як пан де Бурбонн моргає йому на радника префектури, Труберового друга,— і барон додав:

— Якщо абат Трубер — шельма...

— О-о! — урвав його пан де Бурбонн.— При чому тут абат Трубер, він до цього діла непричетний.

— Що? — не вгавав барон.— Та хіба він не привласнив собі обставу абата Біротто? Пам'ятаю, завітавши якимось до Шаплу, я бачив у нього дві коштовні картини. Припустімо, вони варті десять тисяч франків. То, виходить, ви гадаєте, що пан Біротто збирався оддати за дворічне перебування в цієї Гамар десять тисяч франків, не рахуючи бібліотеки й меблів, які варті не менше?

Почувши, яке багатство він мав, Біротто вирячив очі.

Барон запально вів далі:

— Сто чортів! У Турі зараз гостює у своєї тещі пан Сальмон, колишній експерт Паризького музею. Сьогодні ж увечері ми з абатом Біротто завітаємо до нього і попросимо оцінити картини. А звідти прямо до адвоката.

Через день-другий справа зрушилась. Вибір адвоката-ліберала в захисники Біротто був явним промахом. Особи, настроєні опозиційно до уряду, і особи, відомі своєю неповагою до релігії чи просто до попів — чого багато хто не розрізняє — взяли діло до своїх рук, і це викликало в

місті галас. "Мадонну" пензля Валантена і "Христа" пензля Лебрена, рідкісні твори мистецтва, музейний експерт оцінив в одинадцять тисяч франків. Щодо книжкової шафи і готичних меблів, вони коштували зараз не менше дванадцяти тисяч франків, якщо зважити, що в Парижі мода на такі речі зростала з кожним днем. А взагалі все рухоме майно абатове експерт оцінив у десять тисяч екю. Кожному ясно, що Біротто не міг віддати такі цінні речі за той невеличкий борг, який він за одним з договірних пунктів був винен мадмуазель Гамар. Отож для перегляду угоди юридичного приводу виявилось цілком досить, інакше стару панну можна було звинуватити в злісному ошуканстві. Адвокат-ліберал завів судову справу, вчинивши позов проти панни Гамар. Хоча і дещо визивний тоном, цей документ, підкріплений посиланнями на ухвали верховного суду і на статті кодексу, становив талановитий зразок юридичної логіки і так промовисто обвинувачував стару панну, що в десятках копій був розповсюджений заходами злорадної опозиції по місту.

Через кілька днів після початку воєнних дій між старою панною та Біротто барон де Лістомер, що чекав підвищення в наступний чин капітана 3-го рангу,— про що вже говорили в морському міністерстві,— дістав листа: один з його друзів повідомив, що в канцелярії відомства порушено питання про звільнення його в запас. Ошелешений новиною, він помчав у Париж і встиг на вечірній прийом до міністра. Міністр, здавалося, вперше про це чув і тільки покепкував з переляканого барона. Але той назавтра ж запитав у канцелярії. Секретар по-приятельському, як це нерідко трапляється, вибавив йому все, а потім показав і папір, що підтверджував лиховісну новину і не поданий на підпис міністрові лише через хворобу столоначальника. Барон де Лістомер одразу подався до свого дядька, що міг як депутат негайно побачити міністра в палаті, і попрохав довідатися про наміри його ясновельможності, адже на карту поставлено все його майбутнє. Сидячи в дядьковій кареті, барон де Лістомер ждав кінця засідання. Депутат вийшов задовго до його закриття і сказав небожеві дорогою назад:

— І надало ж тобі воювати з абатами! Міністр одразу ж виклав мені, що ти очолив турських лібералів. У тебе неприпустимі переконання, ти

нехтуєш урядову політику тощо. Він плів щось таке недоладне, ніби все ще виступав у палаті. Тоді я сказав йому: "Нумо, поговорімо по щирості!" Його ясновельможність нарешті виклав мені, що ти негаразд поводишся з вищим духовництвом. Коротше, розпитавши колег, я довідався, що ти паплюжиш такого собі абата Трубера,— правда, всього лише головного вікарія, а проте найзначнішу особу в усій провінції, бо він там представник конгрегації. Я запевнив міністра, що за тебе я головою ручуся. Так ось, любий небоже, якщо хочеш зробити кар'єру, не дражни довгополих. Вертайся швидше в Тур і помирися з цим бісовим головним вікарієм. Знай, що з головним вікарієм краще не сваритися. Туди к бісу! Ми тут з шкури пнемося, щоб відновити віру, а ти, капітан-лейтенант, без п'яти хвилин капітан 3-го рангу, не придумав нічого розумнішого, як підривати авторитет духовництва. Якщо ти не поладнаєш з абатом Трубером, більше на мене не покладайся! Я тебе відцураюся. Міністр у справах церкви щойно мовив мені про нього як про майбутнього єпископа. Якщо Трубер зненавидить нашу родину, він неодмінно перешкодить мені стати пером. Ясно тобі чи ні?

Дядькові слова відкрили капітану-лейтенантові таємницю нічної праці Трубера, якій так дивувався простодушний Біротто: "Над чим це він гне спину ночами?"

Дружба каноника з жіночим гуртом, що вів поліційний нагляд у місті, а також його особистий талант спонукали конгрегацію обрати саме його серед усіх місцевих священиків у таємні проконсули Турені. Архієпископ, генерал, префект — усі від малого до великого опинилися під його таємною владою.

Барон де Лістомер вагався недовго.

— І то правда,— відповів він дядькові,— якщо я дістану від абатів ще одну пробоїну в корпус, то вже певно піду на дно!

Через три дні по дипломатичній нараді дядька з небожем моряк раптово примчав у Тур поштовою каретою і першого ж вечора розповів тітці про те, що загрожує найзаповітнішим надіям родини де Лістомер, якщо вони обоє з тіткою й далі тягтимуть руку за цим бовдуром Біротто! Барон затримав пана де Бурбонна, що взявся за капелюха й ціпка одразу ж по закінченні партії в віст. Обізнаність старого махляра була потрібна, щоб розгледіти підводне каміння, серед якого опинилися Лістомери, а старий махляр лише на те й поспішив розшукувати свого капелюха й ціпка, щоб почути прохання на вухо: "Залишіться, нам треба побалакати!"

Швидке повернення барона, його вдаване самовдоволення, що не в'язалося, однак, зі стурбованістю, яка іноді прозирала на його виду, збудили у пана де Бурбонна невиразну підозру, що моряк, діючи проти Гамар і Трубера, зазнав перешкод у своїм рейсі. Пан де Бурбонн анітрохи не здивувався, коли барон повідомив про таємну владу головного вікарія, члена конгрегації.

— Я про це знав,— заявив він.

— Що! — скрикнула баронеса.— І ви нас не попередили?

— Пані,— заперечив той жваво,— забудьте, що я здогадався про таємний вплив цього священика, і я забуду, що ви також про це знаєте. Якщо ми нашу обізнаність не приховаємо, то потрапимо в його спільники: нас почнуть боятися й ненавидіти. Робіть, як я: прикидайтеся недотепою, а самі озирайтеся на задні колеса. Скільки я вам натякав, ви так мене і не зрозуміли, а я боявся нашкодити самому собі.

— Як же нам виплутатися з цієї халепи? — гукнув барон.

Річ була не в тім, кидати абата Біротто чи ні — це й так було зрозуміло всім трьом учасникам наради.

— Найвидатніші полководці завжди вміли відступати з честю,— відповів пан де Бурбонн.— Скоріться Труберові; якщо пиха в нім дужча за ненависть, він стане вашим союзником. Але скоряйтеся йому до певної межі — інакше він наступить вам на горло, згідно з висловом Буало¹⁶: "Плюндруй до тла — так чинить церква!" Вдайте, бароне, що йдете у відставку, таким чином, ви втечете від Трубера. А ви, пані, розпрощайтесь з вікарієм, хай Гамар візьме гору. Як будете в архієпископа, спитайте Трубера, чи він грає у віст,— він відповість ствердно. Запросіть його до себе на партію вісту; йому так кортить бувати у вас, він, звісно, прийде. Ви — жінка, зумійте навернути його на свою руч. Коли ж барон стане капітаном першого рангу, дядько його — пером Франції, Трубер — єпископом, тоді ви любісінько зробите Біротто каноником. А доти підкоряйтесь, але підкоряйтесь, зберігаючи гідність і ніби погрожуючи. Ваше сімейство може виявити Труберові не меншу підтримку, ніж він вам. Ви чудово порозумієтеся. А ви, моряче, плавайте обачніше і міряйте дно лотом!

— Бідолаха Біротто! — вимовила баронеса.

— О, напоумте його якнайшвидше! — відповів поміщик, рушаючи до виходу.— Якщо якийсь бідовий ліберал заб'є баки цьому дурноверхому, вам буде непереливки. Можливо, суд висловиться на його користь. Отож Трубер, я гадаю, побоюється присуду. Він може ще простити вам те, що ви почали ворожі дії, але, зазнавши від вас поразки, він стане невблаганний. Я сказав усе.

Він клацнув табакеркою, надів шкіряні калоші й пішов.

Другого ранку, після снідання, баронеса, zostавшись наодинці з вікарієм, сказала йому явно збентежено:

— Любий пане Біротто, ви, звісно, вважатимете мене несправедливою і непослідовною, але я прошу вас ради нашого ж добра відмовитися від позову проти мадмуазель Гамар і, по-друге, виїхати з мого дому.

Бідолаха Біротто зблід. Вона ж вела далі:

— Я невмисне стала причиною вашого нещастя — я знаю, якби не мій небіж, ви не почали б позиватися, на лихо і самому собі, і всім нам. Я зараз вам усе розповім.

І баронеса коротко пояснила йому, якого розмаху набрала справа і які важливі її наслідки. За ніч вона обміркувала всю поведінку Трубера і багато про що стала здогадуватися, отож була здатна безпомилково роз'яснити Біротто, як оплутувала його ця вміло підготовлена помста, розповісти про проникливість і силу його ворога, розкрити всю його ненависть, повідати про причини, зобразити йому, як Трубер плазував перед Шаплу цілих дванадцять років, а тепер пожирає, знищує цього Шаплу в особі його приятеля. Простодушний Біротто склав долоні ніби для молитви й заплакав од жалю, почувши про такі мерзоти, про які його чисте серце і не здогадувалося. Відчуваючи себе нібито на краю якоїсь безодні, він мовчки слухав, утупившись мокрими від сліз очима в свою благодійницю, яка наприкінці сказала:

— Я знаю, як погано вас покидати, але, любий абате, сімейні обставини стоять вище за дружні. Схиліться перед бурею, як це роблю я, і я доведу вам згодом свою вдячність. Щодо ваших житейських справ, я про них поклопочуся. У вас не буде турбот про шматок хліба. За посередництвом пана де Бурбонна, який зуміє додержуватись обережності, я влаштую все, щоб ви не відчували, що вам чогось бракує. Любий друже, дозвольте мені зрадити вас! Я скоряюсь перед життєвою необхідністю, але моя прихильність до вас зостанеться незмінною. Вирішуйте!

Сердешний абат, вражений до глибини душі, вигукнув:

— Виходить, Шаплу мав рацію, кажучи, що Трубер, коли б тільки міг, і в могилі не дав би йому спокою! А він же спить у постелі Шаплу!

— Тепер не до нарікань,— зауважила пані де Лістомер,— Час не терпить! Вирішуйте!

Добре серце Біротто не могло не піти в такий переломний момент за безпосереднім поривом вдячності. Та й життя його було тепер лише повільним умиранням. Він сказав, кинувши своїй покровительці розпачливий погляд, від якого серце її здригнулося:

— Я віддаю себе в ваші руки. Я вже саме порохно, що валяється під ногами.

Це туренське слівце не має відповідника, крім слова "билина". Але бувають гарні билинки, золоті, гладенькі, блискучі — їх підбирають діти, тоді як порохно означає билинку безбарвну, сіру, кинуту в канави, гнану вітром, зім'яту ногами перехожих.

— Але, добродійко, мені тільки не хотілося б залишати Труберові портрет Шаплу, зроблений для мене. Він — мій. Добийтесь, щоб мені його повернули, решти я зрікаюся.

— Гаразд,— відповіла пані де Лістомер,— я зайду до мадмуазель Гамар.

Її тон показував, яке зусилля зробила над собою баронеса де Лістомер, наважуючись принизитися до того, щоб потішити марнославство старої панни.

— Я постараюся все залагодити,— додала вона,— хоча не смію навіть надіятися. Підіть до пана де Бурбонна, хай він напише в належній формі папір, що ви відмовляєтеся від позову. Принесіть мені документ, а потім з допомогою його превелебності архієпископа нам пощастить, можливо, зам'яти справу.

Біротто пішов, нажаханий. Трубер виріс у його очах до розмірів єгипетської піраміди. Руки цього чоловіка орудували і в Парижі, і в соборі Сен-Гатьєн.

"Як же це так? — роїлось у голові Біротто.— Він, і раптом завадить маркізові де Лістомеру стати пером Франції!.. Та ще й справу зам'яти, може, пощастить лише з допомогою його превелебності!"

Перед лицем таких великих інтересів Біротто відчув себе ніби мошкою: він усвідомив свою провину.

Вістка про переїзд Біротто вразила всіх, тим паче що причина його була неясна. Пані де Лістомер казала, що вона потребувала вікарієвого помешкання, щоб розширити свою квартиру, оскільки племінник її одружувався і виходив у відставку. Про відмову Біротто від позову не знала жодна душа. Отож напучування пана де Бурбонна було дотримано неухильно. Дві новини, дійшовши до вух головного вікарія, могли підлестити його самолюбству, доводячи, що родина Лістомерів коли ще не здалася, то принаймні трималася нейтрально й мовчки визнавала таємну владу конгрегації. А визнати, хіба це не те саме, що скоритися? Але справа все ж підлягала *sub judice**. Чи не означало це водночас і поступку, і погрозу?

* Судовому розгляду (латин.).

Отож Лістомери в змаганні зайняли таку саму позицію, що й головний вікарій: вони трималися осторонь і могли порядкувати всім. Але сталася важлива подія, додаткова перешкода для здійснення планів, що їх намітили пан де Бурбонн і Лістомери для того, щоб утихомирити табір Гамар і Трубера. Напередодні мадмуазель Гамар застудилась, повертаючись із обідні, злягла і була, як казали, важко хвора. На знак співчуття все місто залунало від удаваного лементу: "Панна Гамар не витерпіла цього скандального позову!", "Правда на її боці, і вона гине з жалю!", "Біротто вбиває свою благодійницю!".

Такі репліки розносилися повсюди капілярами великого таємного зібрання жінок, і їх співчутливо підхоплювано по всьому місту.

Пані де Лістомер даремно зазнала приниження, зробивши візит старій панні, проте нічого не добилася. Вона дуже ввічливо спитала, чи не можна побачитися з головним вікарієм. Абат Трубер, очевидно, підлещений візитом аристократки, яка його нехтувала, і радіючи, що він може прийняти її в бібліотеці Шаплу біля каміна, над яким висіли славетні цінні картини, змусив баронесу почекати, потім згодився дати їй аудієнцію. Ні один царедворець чи дипломат, захищаючи свої власні інтереси або ведучи переговори державної ваги, не виявив би більшої спритності, потайливості й пронозуватості, ніж абат і баронеса, опинившись віч-на-віч.

Подібно до середньовічного пестуна, який, готуючи лицаря до турніру, піклувався про його озброєння і підтримував його порадами, старий махляр попередив баронесу:

— Не забувайте своєї ролі: ви — миротвориця, а не зацікавлена особа. Трубер теж усього лише посередник. Зважуйте свої слова, стежте за інтонаціями голосу головного вікарія. Якщо він погладить своє підборіддя — значить, ви звабили його.

Деякі художники тішились, зображуючи в карикатурі контраст, що нерідко буває між тим, що кажуть, і тим, що думають. І тут для правильного розуміння сенсу словесної дуелі між священиком і світською дамою слід з'ясувати думки, що вони ховали їх одне від одного під нібито незначними фразами.

Пані де Лістомер насамперед висловила жаль з приводу судової справи Біротто, потім висловила побажання, щоб вона була припинена без шкоди для обох сторін.

— Зло вже вчинене,— суворо відповів абат,— добродіє Гамар умирає. (Ця дурепа цікавить мене не більше, ніж китайський богдыхан,— думав він,— але я не проти звалити її смерть на вас і збурити ваше сумління, раз ви настільки дурні, щоб турбуватися через такі дрібниці).

— Узнавши про її хворобу,— мовила баронеса,— я зажадала, щоб пан вікарій відмовився від позову, і ось я принесла цей документ вашій праведниці. (Я бачу тебе наскрізь, хитра шельмо! — думала вона.— Але зараз нам не страшний твій наклеп. А ось як ти візьмеш документ, ти признаєшся в своїй співучасті).

З хвилину тривала мовчанка.

— Мирські діла мадмуазель Гамар мене не обходять,— відповів нарешті священнослужитель, опускаючи важкі повіки на орлині очі, щоб приховати хвилювання. (Еге! Мене голими руками не візьмеш! Одначе, хвалити Бога! Клятві адвокати перестануть копатися в цій справі, яка могла заплямувати мене. Та що треба цим Лістомерам, чого це вони так запобігають переді мною?)

— Добродію,— відповіла баронеса,— справи пана Біротто мені так само байдужі, як і вам — інтереси мадмуазель Гамар. Але, на жаль, релігія може потерпіти від їхніх чвар: у вас я бачу не більше, ніж посередника, а сама виступаю як миротвориця... (Ми з вами не ошукаємо одне одного,— думала вона.— Чи відчуваєте ви, пане Трубер, всю сіль моєї відповіді?)

— Релігія потерпить, пані? — перепитав головний вікарій.— Релігія стоїть надто високо, щоб могли її зачепити. (Релігія це я,— подумав він). Бог усе розсудить, я визнаю лише його суд.

— Ну що ж,— відказала вона,— постараємося узгодити ухвалу людей з Божим присудом. (Так, релігія — це ти).

Абат Трубер нараз перемінив тон:

— Ваш небіж, здається, побував у Парижі? (Ви там дізнались про дещо новеньке,— думав він.— Я можу розчавити вас, вас, яка зневажала мене. Ви ладні підняти лапки вгору).

— Так, пане, спасибі за вашу увагу до нього. Сьогодні ввечері він повертається до Парижа на виклик міністра, який дуже добре до нас ставиться і не хоче, щоб барон залишив службу. (Ні, єзуїте, ти нас не розчавиш,— думала вона,— і таємна твоя насмішка мені ясна).

Мовчанка.

— Його поводження в цій справі я не схвалюю,— знов озвалася вона, — але слід простити того, хто в правових питаннях темний. (Укладімо спілку,— думала вона.— Воюючи один з одним, ми нічого не виграємо).

Бліда усмішка, майнувши по абатовому виду, згубилася у зморшках.

— Він зробив нам послугу, з'ясувавши нам цінність цих двох творів мистецтва,— сказав Трубер, глянувши на картини.— Вони будуть чудовою оздобою для каплички Пречистої. (Ви кинули камінець у мій город,— думав він,— ось вам репліка: ми квити, пані).

— Якщо ви пожертвуєте їх собору Сен-Гатьєн, я попрошу у вас дозволу подарувати церкві рами, гідні як цих полотен, так і цієї каплички. (Добре б змусити тебе признатися, що ти зазіхаєш на обставу Біротто,— думала вона).

— Вони не мої,— відказав священник, усе ще насторожений.

— Та ось документ, який кладе край усій зваді і визнає їх власністю мадмуазель Гамар.— З цими словами пані де Лістомер поклала документ на стіл. (Оцініть же мою довіру до вас,— подумала вона).— Добродію,—

додала вона,— зробіть добре діло, гідне вашого шляхетного характеру, примиріть цих двох християн; хоча Біротто мало мене обходить у цей момент...

— Одначе він живе у вас,— урвав її абат.

— Ні, добродію,— відповіла вона,— його у мене вже нема. (Ради перства мого шурика і підвищення в чині небожа я змушена піти на всякі підлоти).

Незворушність не покидала абата, але саме такий цілковитий спокій у нього був ознакою сильного хвилювання. Лише один пан де Бурбонн зумів розгадати таємницю тієї позірної незворушності: священник тріумфував!

— Навіщо ж ви берете на себе його доручення? — спитав він, збуджений тим самим почуттям, яке під'юджує жінок знов і знов напрошуватися на комплімент.

— Тільки з жалю. Ви знаєте, який у нього нерішучий характер,— і ось він попросив, щоб я пішла до мадмуазель Гамар і ціною його відмови...

Священик насупив брови.

— ...од своїх прав, визнаних видатними адвокатами, добитись від неї цього портрета...

Священик бликнув на неї гостро.

— ...портрета Шаплу,— доказала вона.— Я залишаю його прохання на ваш розсуд. (Тобі б не дуже повелося, якби ти надумав позиватися,— думала вона).

Коли вона згадала про "видатних адвокатів", Трубер збагнув, що вразливі місця супротивника їй відомі.

У подальшій розмові, що точилася в цьому ж дусі, пані де Лістомер виказала стільки тям і винахідливості, що розумний абат, поцінувавши їх гідно, погодився нарешті поговорити з мадмуазель Гамар про замирення.

Скоро він повернувся.

— Пані, передаю вам слова безталанної вмирущої: "Абат Шаплу був такий добрий до мене,— сказала вона,— що я не можу розлучитися з його портретом". Що ж до мене,— провадив він,— якби цей портрет був моїм — я не поступився б нікому. Почуття мої до дорогого небіжчика незмінні. І гадаю, саме я більше, ніж будь хто, посідаю право мати його подобу.

— Добродію, не варто сваритися через кепський портрет. (Чхати мені на нього так само, як і тобі,— думала вона). Хай він зостається у вас, а ми замовимо з нього копію. Я вітаю себе з тим, що затерла цю клязу і мала втіху познайомитися з вами. Я чула, що ви неабияк граєте в віст. Жінці простимо бути цікавою,— додала вона, посміхаючись,— Можете не сумніватися: як ви прийдете колись до мене пограти, вам буде влаштовано найгостинніший прийом.

Трубер погладив рукою підборіддя. "Я його завоювала! — подумала вона.— Бурбонн правду казав: у нього є дрібка марнославства".

Справді, головний вікарій переживав у цю мить чудове почуття, звідане колись і Мірабо¹⁷, що побачив у дні своєї слави, як розчиняється перед його каретою брама палацу, раніше закрита для нього.

— Добродійко,— відказав він,— мої заняття заважають мені бувати у світі, але чого не зробиш для вас! (Стара панна здохне, я візьмуся за

Лістомерів і прислужуся їм, як вони мені прислужаться,— думав він.— З ними ліпше дружити, ніж ворогувати).

Пані де Лістомер повернулася додому в надії, що архієпископ завершить справу примирення, так успішно почату. Але Біротто не судилося дочекатися плодів своєї поступливості. Пані де Лістомер дізналась на другий день про кончину мадмуазель Гамар. Коли оголосили заповіт, нікого не здивувало, що єдиним своїм спадкоємцем вона призначила абата Трубера. Майно старої панни оцінили в триста тисяч франків. Головний вікарій послав пані де Лістомер запрошення на панахиду і похорон своєї подруги, одне — для баронеси, друге — для її небожа.

— Доведеться йти,— сказала вона.

— Це, звісно, не що інше, як випроба! — вигукнув пан де Бурбонн.— Монсеньйор Трубер хоче перевірити вас... Дивіться ж, бароне, проведіть покійницю до самого кладовища,— звернувся він до капітан-лейтенанта, який, на своє лихо, ще не встиг виїхати з Тура.

Панахида відзначалася небувалою пишнотою; але небіжчицю оплакувала лише одна людина — ніким не помічений Біротто; усамітнівшись у віддаленому притворі, він молився за упокій душі і, вважаючи себе винним у її смерті, гірко побивався, що не попросив у неї прощення. Абат Трубер проводжав останки своєї духовної дочки до могили. На краю ями він виголосив надгробне слово і з властивим йому красномовством створив з убогого життя новопреставленої напрочуд величну картину. Присутні звернули увагу на кінцеву частину його промови:

"Життя її, багате на дні, присвячені Богу й релігії, життя її, оздоблене багатьма високими діяннями, вчиненими потаємно, смиренням і сокровеними чеснотами, було розбите стражданням, яке ми назвали б незаслуженим, якби на порозі вічності не слід пам'ятати, що всі наші

печалі послані нам самим Господом. Численні друзі цієї благочестивої дівичі, знаючи доброзвичайність і чистоту її душі, передбачали, що вона здатна стерпіти все, окрім підозр, що ганьблять її життя. Можливо, всеблагий Промисел тому й покликав її в лоно Господнє, аби забрати її з падолю страждань. Благословенні ті, хто зберігає тут, на землі, душевний спокій, подібно до того, як дівича Софі покоїться нині в блаженній обителі, вбрана в шати невинності!"

— Тепер ви уявіть собі,— вів далі пан де Бурбонн, що розповів пані де Лістомер подробиці похорону, коли були зіграні всі партії, зачинено двері і з господинею дому zostалися лише він сам та барон,— уявіть собі, як цей Людовік Одинадцятий у сутані, закінчивши свою орацію, робить останній замах кропилом,— ось так! — І пан де Бурбонн, узявши камінні щипці, так жваво відтворив жест абата Трубера, що барон і його тітка несамохіть посміхнулися.— Він видав себе лише цим,— вів далі старий поміщик.— До цього його манери були бездоганні. Але замуровуючи на віки вічні стару панну, яку він зневажав до глибини душі, а вже ненавидів, мабуть, не менше, ніж абата Шаплу, йому, звісно, було важко стримати свою радість: вона прорвалася назовні.

Мадмуазель Саломон, прийшовши наступного ранку снідати до пані де Лістомер, повідомила:

— Нашому небораці абатові Біротто завдано удару, в якому відчувається ретельно обдуманий план помсти. Його призначено парафіяльним священиком у Сен-Сімфор'єн.

Сен-Сімфор'єн — передмістя Тура, розташоване за мостом. Цей міст, завдовжки в тисячу дев'ятсот футів — одна з найкращих пам'яток французької архітектури; в обох його кінцях розташувалися однаковісінькі площі.

— Ви розумієте,— сказала вона, помовчавши, здивована байдужістю, з якою пані де Лістомер сприйняла цю новину.— Він буде там за

тридев'ять земель від Тура, від своїх друзів, від усього, до чого звик... І найгірше те, що, відірваний від рідного міста, він його бачитиме, але тільки здалеку! Після всіх потрясінь він ледве ноги волочить, а йому довелося б пройти цілу милю, щоб вас побачити. Зараз у сердеги жар, він у постелі. Церковний дім там холодний і сирий, а парафія Сен-Сімфор'єна небагата й не може його опорядити. Наш безталанний старенький буде ніби замуrowаний у склепі. Як усе це жорстоко!

Щоб завершити нашу повість, лишається повідомити про деякі події і накидати останню картину.

Через півроку головного вікарія було підвищено в єпископи. Пані де Лістомер померла, відписавши абатові де Біротто в духовниці тисячу п'ятсот франків річної ренти. Заповіт баронеси став відомий, коли превелебний Гіацинт, новий єпископ міста Труа, ладен був уже покинути Тур, вирушаючи у свою єпархію. Але він одклав свій від'їзд. Розсатанілий від того, що жінка, якій він простяг руку, його перехитрувала й таємно підтримала того, хто був, як відомо, його ворогом, Трубер знов повстав проти Лістомерів. На зібранні у вітальні архієпископа він кинув на їхню адресу одне з тих пастирських висловлювань, в яких під медоточивою смиренністю прихована смертельна отрута, і тим поставив під загрозу дядькову мрію про звання пера і небожеву мрію про підвищення в чині. Честолюбний моряк навідав непримиренного священика, який, очевидно, поставив йому суворі вимоги, бо дальша баронова поведінка довела його цілковиту покору страшному членові конгрегації. Дім мадмуазель Гамар новий єпископ особливим дарчим записом передав соборному капітулу, бібліотеку Шаплу подарував духовній семінарії, обидві картини приніс у дар церкві для каплички Пречистої Діви, але портрет Шаплу залишив у себе. Ніхто не міг збагнути причини цієї відмови від спадщини мадмуазель Гамар. Пан де Бурбонн гадав, що єпископ нишком зберіг частину її готівкою, щоб підтримати своє становище в Парижі, якби йому довелося посісти місце на лаві єпископів у Верхній палаті. Лише перед самим від'їздом єпископа старий махляр здогадався про кінцеву мету цього вчинку, про смертельний удар, що найзапекліша мстивість завдала найкволішій жертві. Права Біротто на спадщину пані де Лістомер було

опротестовано бароном де Лістомером — мовляв, абат зловживав своїм впливом на волю заповідачки. А через кілька днів після порушення справи барона було підвищено в капітани 1-го рангу. На покарання вікарію Сен-Сімфор'єна було заборонено правити службу Божу. Церковна влада випередила судову постанову. Убивця покійної Гамар до того ж і шахрай! Зберігаючи спадщину старої панни, Труберові було б важко добитися покарання для Біротто.

Коли превелебний Гіацинт, єпископ міста Труа, вирушаючи до Парижа, проїздив поштовою каретою по набережній Сен-Сімфор'єна, хворого абата Біротто винесли в кріслі на відкриту терасу, на сонечко. Неборака священик, якого архієпископ відлучив від церкви, змарнів і зблід. Скорботний вираз до невпізнанності змінив усі риси його обличчя, недавно ще такого привітного й лагідного. В глибоко запалих від хвороби очах — колись простодушно веселих очах людини, що любить добре попоїсти і не сушить собі голови філософією,— з'явився якийсь проблиск думки; це була лише снасть колишнього Біротто, порожнього, але вдоволеного життям, який лише рік тому котився як колобок Монастирською площею. Єпископ кинув на свою жертву погляд, сповнений зневажливого жалю, потім забув про неї і проїхав мимо.

В інші часи Трубер став би якимсь Гільдебрандом¹⁸ чи Александром VI¹⁹. Нині ж церква утратила політичну могутність і не дає виходу для життєвих сил людини, приреченої на самотнє існування. Адже безженство порочне тим, що зосереджує всі помисли й почуття людини на власному я, розвиває в неї егоїзм і себелюбство, робить із неї старого парубка, людину зайву і навіть шкідливу для суспільства. В нашу добу уряди помиляються, змушуючи служити не суспільство людині, а людину — суспільству. Індивідуум постійно бореться з системою, яка визискує його, тимчасом як він силкується визискувати її в своїх інтересах; а колись людина, що мала більшу волю, дбала більше і про громадське добро.

Можливості застосування людської діяльності неймовірно розширилися; рідко хто здатний охопити її в цілому, такий розум став

просто блискучим винятком. У світі духовнім діє той самий закон, як і в світі фізичному: рух втрачає в своїй силі стільки, скільки виграє в широті охоплення; заснувати суспільство на самих винятках годі. На зорі історичного розвитку чоловік був усього лише батьком, що горнувся всім серцем до сім'ї. Далі він почав віддавати свою снагу кланові чи маленькій республіці. Звідси взяли початок великі історичні подвиги Греції та Риму. Потім він став членом замкнутої касты чи прибічником якоїсь релігії і звеличував їх своїм високим героїзмом. Але тут коло його духовних запитів множитья безліччю інтелектуальних інтересів. Тепер життя кожного пов'язане з життям величезної батьківщини; гадають, що скоро нашою сім'єю стане цілий світ. Ось тільки чи не виявиться величною оманою цей духовний космополітизм — мрія римського християнства? Адже вірити в здійснення благородної химери, в людське братство так природно! Гай-гай! Людська машина навряд чи розрахована на такий грандіозний масштаб. Пересічна людина, батько сімейства, не має такої широти душі, щоб увібрати всі почуття й думки, які хвилюють великих мужів. Деякі фізіологи вважають, що в міру розвитку людського мозку серце звужується. Це явна помилка! Швидше навпаки: позірний егоїзм тих, хто виношує в собі наукові відкриття, долю народів і закони, чи не є найшляхетніше з усіх людських почуттів — почуття материнства, перенесене на народні маси? Для пробудження нових народів чи створення нових ідей могутній мозок таких людей повинен мати і животворну щедрість, подібну до материнських грудей, і могутність самого Господа Бога. Адже Іннокентій III²⁰, Петро Великий та інші реформатори і вершители долі людства — це в своїх найвищих проявах носії тієї самої розумової сили, яку являв у зародку Трубер, каноник собору Сен-Гатьєн.

Сен-Фірмен, квітень 1832 р.

=====

Примітки

склав Дмитро Наливайко

Написана 1832 року, повість того ж року під назвою "Холостяки" була опублікована в збірнику "Сцени приватного життя". Через рік під тією ж назвою вона була включена в "Сцени провінційного життя". Під остаточною назвою "Турський священик" повість з'явилася 1843 року в першому виданні "Людської комедії", де була вміщена в другому томі у "Сценах провінційного життя".

Повість засвідчила швидке ствердження Бальзака на позиціях реалізму, яке відбувалося на початку 30-х рр. У ній з'являється широке соціальне тло, докладно й рельєфно виписане провінційне середовище, різні його верстви, що стане однією з характерних ознак реалістичної творчості Бальзака. На цьому тлі зображена інтрига, що розігрується серед духовних осіб: зловний і мстивий абат Трубер "поїдає" сумирного й беззахисного абата Біротто, виживає його спершу з квартири, потім з міської парафії і врешті-решт, ставши єпископом, позбавляє його права відправляти церковну службу. Важливо вказати, що абата Трубера письменник зробив членом Святої конгрегації, реакційної організації католицького духовенства, яка підтримувала династію Бурбонів. Акція досить-таки несподівана для автора, який щойно проголосив себе прибічником партії легітимістів.

Як і у випадку з іншими творами кінця 20-х — початку 30-х рр., написаними до появи задуму "Людської комедії", Бальзак постфактум потурбувався про те, щоб пов'язати повість з "великим цілим" за допомогою "персонажів, що повертаються". Абат Біротто стає сповідником пані де Морсоф (роман "Лілея долини"); згадується він у романі "Сезар Біротто", де висилає братові, який розорився, тисячу франків. Маркіза де Лістомер стане однією з тих великосвітських дам, які епізодично виступають у багатьох творах "Людської комедії" ("Шлюбний контракт", "Музей старожитностей", "Чиновники", "Втрачені ілюзії" та інші).

1. ...ймення, двічі в наш вік прославлене...— Бальзак має на увазі адресата посвяти, П'єра Жана Давіда д'Анже (1788-1856), відомого

скульптора, а також Жака Луї Давіда (1748-1825), видатного французького живописця неокласицистичного напрямку.

2. ...а моє ви карбуєте на бронзі...— Давід д'Анже створив портретний бюст Бальзака.

3. ...під час Терору...— тобто під час якобінської диктатури 1793-1794 рр.

4. Чорна ватага — організація спекулянтів, яка після революції 1789-1794 рр. наживалася на пам'ятках архітектури, старовинних речах тощо.

5. Ораторіанин — член релігійного товариства, заснованого в XV ст., яке ставило на меті застосовувати набутки культури для пропаганди католицизму.

6. "Котідьєн" — паризька консервативна газета того часу, орган партії легітимістів.

7. Сікст П'ятий — римський папа (1585-1590), провадив політику войовничого католицизму.

8. ...що Людовік XVII живе й понині, врятувавшись од гільйотини...— Син страченого у 1793 році Людовіка XVI; роялісти-емігранти після страти батька називали його королем. Помер у 1795 році.

9. "Нова Елоїза" — сентиментальний роман Жана Жака Руссо (1712-1778).

10. ... цього Фабія в халаті...— Обігрується ім'я давньоримського полководця, прозваного Кунктатором (Сповільнювачем), який під час Другої пунічної війни (218-201 рр. до н. е.) ухилився від битви з військом Ганнібала, розраховуючи на виснаження ворога.

11. Мадмуазель де Сонбрей.— Марі де Сонбрей доброхіть пішла до в'язниці разом з батьком, якого 1792 року заарештувала революційна влада.

12. Рада Десяти — таємна політична рада у Венеції XVI-XVII ст., яка контролювала політичне життя республіки.

13. Конгрегація — католицька релігійна організація у тогочасній Франції, була опорою режиму Реставрації.

14. Монтеск'є Шарль де (1689-1755) — французький мислитель і письменник доби Просвітництва.

15. Бісетр — в'язниця неподалік від тогочасного Парижа.

16. Буало Нікола (1636-1711) — французький поет і драматург, теоретик класицизму.

17. Мірабо Оноре Габріель, граф (1740-1791) — діяч першого етапу Великої французької революції, прибічник конституційної монархії.

18. Гільдебрандт — римський папа Григорій VII (1073-1085), вів запеклу боротьбу з імператором Священної римської імперії Генріхом IV за теократичну форму державного правління.

19. Александр VI Борджа — римський папа (1492-1503), прагнув установити владу папства над усією Італією.

20. Іннокентій III — римський папа (1198-1216), боровся за верховенство над світською владою, змусив деяких західноєвропейських монархів визнати себе його васалами.